

ІСПАРТ ЦККП(б)У ТА ВСЕУКРАЇНСЬКА ЖОВТНЕВА КОМІСІЯ

Р. ЕЙДЕМАН, Н. КАКУРІН

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ В. Я. ЧУБАРЯ



ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1928.

HAROLD R. WEINSTEIN

9(47.71)-91.79

947.7
8026

Харків, Уряд. Друкарня
імени тов. Фрунзе
Укрголовліт Ч. 143
Зам. Ч. 1007. Прим. 5000

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ

Своєрідність географічного стану України в зв'язку із зовнішніми політичними й військовими умовами за доби громадянської війни, характерні відміни економіки, соціального складу й національних відносин утворили ту багатогранність і динамічність, що ними відзначається громадянська війна на Україні.

Економічні й національні особливості України широко використали буржуазні інтервенти різних націй у боротьбі проти пролетарської революції. Інтервенція своєю чергою вплинула на процес боротьби класових сил на Україні й утворила сприятливі умови для виникнення багатьох попутників революції і контр-революції, що іноді надзвичайно ускладняли умови боротьби та іноді претендували на самостійне в ній місце. Процес громадянської війни на Україні ускладнявся взаємною боротьбою різних сил контр-революції, завдання яких були діаметрально протилежні що до самої України. (Прикладом цього є боротьба між петлюрівцями і денікінцями 1919 р.).

Громадянська війна на Україні, з погляду переважного впливу на процес її тих чи інших порушних сил, поділяється на кілька етапів. За власне жовтневий період здебільшого вважають період від того моменту, коли пролетаріят захопив владу в найважливіших центрах Союзу, до початку німецької окупації. Ця доба характеризується оформленням місцевої української радянської влади та її боротьбою проти дрібно-буржуазного уряду Української Центральної Ради. Вона триває від того часу, коли

повалено тимчасовий уряд (25 жовтня, 7 листопада 1917 р.) до початку австро-німецької окупації (9 лютого, 14 березня 1918 р.).

Окупаційний період характеризується стратегічним відступом революції на Україні на політичному й військовому фронтах. Він небагатий на військові події, проте, протягом його, не вважаючи на окупацію, складаються й виформовуються сили, що згодом, коли режим окупації послабився і після повалення його, широко розгорнулися на історичній арені.

Дальший період, надзвичайно багатий на політичні й військові події, характеризується запеклою боротьбою цих соціальних сил поміж себе і появою нових політичних чинників у зовнішніх відносинах України (інтервенція Антанти). Основним його змістом є боротьба дрібно-буржуазних шовіністичних елементів на чолі з українською директорією, спочатку з політичними наслідками режиму окупації (гетьманщина), а згодом (і майже одночасно) з радянською владою, що відроджувалася.

Цей період можна назвати періодом партизанщини в громадянській війні на Україні. За початок його ми вважаємо день проголошення української директорії (14 листопада 1918 р.), а за кінець — день, коли радянське військо вдруге захопило Київ (5 лютого 1919 р.), і коли завершився політичний і військовий крах директорії.

Цей період був переходовим до найдовшої і найбагатішої на військовий зміст доби війни радянської влади з Денікіним, Польщею і Врангелем, що закінчилася генеральним боєм у північній Таврії (захоплення Перекопу) і вигнанням армії генерала Врангеля з Криму (15 листопада 1920 р.).

Нарешті, період організованої боротьби з політичним і карним бандитизмом, що тривав до кінця 1921 року, закінчує громадянську війну й завершує процес зміцнення радянської влади на Україні.

Але раніше, ніж перейти до викладу подій, що є змістом усіх цих періодів, ми змалюємо той соціальний і політичний фон, на якому вони розвивалися.

II

За періоду між лютневою і жовтневою революцією дрібно-буржуазні націоналістичні партії, що виступали під гаслом національно-територіяльної автономії, зуміли організувати навколо себе широкі кола українського селянства та інтелігенції. Національний з'їзд, що його було скликано у квітні, за їхньою ініціативою, обрав постійний орган — Центральну раду, яка згодом відіграла таку велику роль в українській революції і контр-революції. Спочатку пленум ради складався з 212 селянських депутатів, 132 військових депутатів, 100 робітничих депутатів, представників од українських партій, від інтелігенції та різних українських установ. В липні 1917 р. склад Ради було збільшено; до неї було включено 210 нових представників, здебільшого від неукраїнських організацій і партій, серед них і від рад робітничих і салдатських депутатів. Переважну більшість у раді мали українські есери й укр. с.-д. Виконавчим органом ради був Генеральний секретаріат, що його утворили в кінці червня 1917 р. і що був зародком майбутньої державної влади.

З самого початку свого існування Центральна рада почала вживати всіх заходів, щоб зміцнити свій вплив і щоб утворити для себе матеріальну базу, насамперед, організувавши власну збройну силу. Ще з квітня починається виділення і українізація військових частин на фронті, а коли виявляється, що де-далі зростає сила українського пролетаріату й вияснюється його орієнтація на більшовиків, Центральна рада починає формувати „внутрішню охорону“, свою власну національну гвардію — „вільне козацтво“.

Поступовно в націоналістичних колах української буржуазної інтелігенції виформувалася ідея про самостійне державне існування України, як демократичної республіки з переважним впливом у ній дрібної буржуазії.

В жовтневі дні, в тодішній столиці України — Києві утворилися дуже складні умови. Місцева Рада

робітничих депутатів, де більшість мали більшовики 22 жовтня 1917 року виділила із себе Військово-Революційний Комітет, що його завданням було стати на чолі боротьби і влади рад. Проте, цей комітет, не маючи досить сил для наступу, вирішив стати на оборончу позицію. До моменту виступу в Петрограді, в Києві відбувалися три з'їзди: українських військових частин, козацьких організацій прифронтової смуги й обласний з'їзд Рад Робітничих, Селянських і Салдатських депутатів. Всі три з'їзди ухвалили різні резолюції в питанні про державну владу. Обласний з'їзд Рад висловився за перехід усієї влади до Рад. З'їзд козацьких організацій висловився за підтримку Тимчасового уряду, а з'їзд українських військових організацій визнав за єдину державну владу Центральну раду.

В Києві за владу рад була більшість Київського пролетаріату (взагалі нечисленного), і значна частина залоги. Тимчасовий уряд міг спиратися тільки на юнкерів, шкдли прапорщиків та вдарні батальйони. Центральну Раду підтримували кілька українізованих полків.

Військові акції почало командування військової округи (війська Тимчасового уряду), що заарештувало ввечері 25 жовтня 1917 р. Військово-Революційний Комітет Ради. Робітники великих заводів, насамперед арсеналу, що був підпорою більшовизму, вирішили виступити.

Волю козацького з'їзду виступити на боці Тимчасового уряду звязували заяви представників Ради, що він не має права виступати, як збройна сила, на чужій землі.

26 жовтня у місті почалися бої між прихильниками Тимчасового уряду на чолі зі штабом війська Київської Військової Округи й революційними робітниками та салдатами. Після деяких вагань українські військові частини приєдналися до більшовиків і в наслідку спільного їхнього тиску штаб примушено капітулювати. Командування втекло, а юнкерів і прапорщиків вивели з Києва. Результати перемоги робітників і салдатів узурпувала Центральна рада.

що проголосила себе після повалення Тимчасового уряду державною владою на Україні.

Проте, більшовики, що мали, як ми вже зазначили, переважну більшість у Київській Раді та в усіх радах найбільших українських центрів, не визнавали права Ради на державний суверенітет, вимагаючи й для України радянської влади. З обох боків—і з боку Центральної ради й з боку Рад роб. і салдатських депутатів, що також до того часу майже скрізь збільшувалися, почалася підготовка до боротьби.

Зовнішні умови не сприяли українським радам. Радянський уряд РСФРР всі свої сили віддавав на закріплення здобутків Жовтневої революції на фронті і в межах РСФРР, а також на підготовку до боротьби з внутрішньою контр-революцією, що почала виявляти себе активно в козацьких краях. Через це український пролетаріят та його партія не могли покладати надій на негайну підтримку з боку братерської їм класи РСФРР. Представники Антанти вважали Центральну раду за уряд ближчий для них з погляду соціального і тому не відмовлялися від переговорів з нею. Це надавало їй певности у власних силах. Дипломатія Ради виявила тоді велику гнучкість, провадячи переговори на два fronti—і з німецьким мілітаризмом і з антантівським імперіалізмом.

7 листопада 1917 р. Центральна рада оголосила третій універсал¹⁾ за яким „Українську народню республіку“ проголошувалося автономною частиною федеративної російської республіки, а Генеральний секретаріят—найвищим органом влади на Україні аж до скликання Українських Установчих зборів. Універсал визначив територію нової республіки, скасував приватну власність на поміщицькі, удільні й монастирські землі, встановив восьмигодинний робочий день і державний контроль на фабриках і заводах, зобов'язав Генеральний секретаріят добиватися через центральний уряд як-найскоршого під-

¹⁾ Перші два було опубліковано в червні й липні 1927 року й вони проголошували національну автономію України.

писання миру. Одночасно з цією демократичною словесною декларацією Центральна рада почала рішучий наступ на Ради й революційний авангард пролетаріату: збільшовичені військові частини вона обеззброїла й вислала ешелонами з Києва, організувала наскоки на більшовицькі комітети, редакції і окремих видатних більшовиків, переслідувала робітничі організації і т. ин. Отже, утворювалося передумови для конфлікту між урядом Центральної ради і Радянським урядом.

Дальші заходи Генерального секретаріату утворили нові причини для цього конфлікту. Ці заходи були в дезорганізації українського фронту імперіалістичної війни, який був дуже важливий для Радянського уряду, особливо в зв'язку з мирними переговорами, що відбувалися у Бересті. Тимчасом генеральний секретаріат самовільно пересував українізовані фронтові частини відкликав їх із фронту й частенько обеззброював російські частини, що стояли на платформі Радянської влади. В одвертій же боротьбі Радянської влади з донською контр-революцією (Каледін), Генеральний секретаріат став на позицію потайно ворожу до Радянської влади й підтримував козаків. Відмовляючись пропускати через свою територію радянське військо, що його відряджувалося на боротьбу з Каледінім, він не перешкоджав просуванню на Україні козацьких ешелонів, які йшли на Дін, щоб утворити там військову базу контр-революції.

Одночасно всередині країни Центральна рада провадила реакційну, куркулівську політику, яка де-далі більше відштовхувала від неї революційне селянство. Націоналістичні тенденції, що де-далі більше виявлялися, призвели до відходу від Центральної Ради і багатьох дрібно-буржуазних груп неукраїнського походження. Що до пролетаріату українських міст, то він з самого початку стояв на одверто ворожій позиції до уряду Центральної ради. Все це спонукало російський радянський уряд вжити найрішучіших заходів проти фальшованого соціалістичного уряду України.

4 (17) грудня 1917 р. Рада Народніх Комісарів звернулася до уряду Ради з ультиматумом, вимагаючи щоб вона припинила підтримку донського козацтва, припинила дезорганізацію фронту й обеззброєння радянського війська та щоб вона підтримала Ради в їхній боротьбі з донською контр-революцією. Генеральний секретаріат, відповідаючи на це, заявив протест проти втручання у внутрішні справи України та проти замаху на національну незалежність Української Республіки й провадив далі свою стару політику.

Тимчасом у внутрішньому житті України відбулися події, що свідчили про нове революційне зрушення, Зовнішнім проявом його був розкол на всеукраїнському з'їзді рад у Києві, який збігся з моментом передання ультиматума Раді від Раднаркому. Представники Рад робітничих депутатів, більшовики, ліві с. р. і ліві укр. с. д. залишили куркулівсько-націоналістичний з'їзд, що його штучно склала Центральна рада й об'єднавшись із з'їздом Рад Донецько - Криворізької області, що відбувався в Харкові, утворили ЦВК рад України, який об'явив про скинення Центральної ради й проголосив радвладу на Україні. З цього моменту ЦВК України, що утворив уряд—Народній Секретаріат, працював у повному контакті з Радою Народніх Комісарів РСФРР.

Сили української і донської контр-революції, що де-далі більше організовувалися, загрожували відрізати радянську країну від життєвих джерел її існування: від бакинської нафти, від вугілля Донецького басейну й від українського хліба, отже, треба було вжити рішучих заходів проти обох центрів контр-революції.

З двох ворогів на півдні небезпечніший був донський козацький уряд, коли взяти до уваги географічний стан, кількість і стан збройних сил. Навколо цього уряду концентрувалася вся контр-революційна орда буржуазії і генералів, що втекли з радянської республіки. Йому й вирішено було в першу чергу завдати головного вдару, а проти Централь-

ної ради поки вирішено було виставити заслони. Такий був оперативний замисел Антонова-Овсієнка, що його призначили на головнокомандувача силами, які виступили проти південної контр-революції. За цим планом Антонов-Овсієнко стягав головну масу своїх сил (що не перевищувала 6-7 тисяч бойців) на залізничні магістралі, що ведуть до Донецького басейну й Донського краю. Операції Антонова-Овсієнка спочатку зачіпали територію України лише в тій мірі, в якій його армії доводилося проходити через неї, щоб вийти до Донецького басейну.

Але одночасно для операцій безпосередньо проти України було зосереджено на залізничній магістралі Гомель-Бахмач загін Берзіна, що складався з 1600 багнетів з чотирма батареями.

Збройні сили Української Ради переживали той самий процес розпаду всіх внутрішніх звязків, що його зазнали й інші частини старої армії. Вони не могли бути надійною підпорою для українського національного уряду. Надійнішим було вільне козацтво й загони гайдамаків, що їх формувалося з добровільців. Ці формування інтенсивно провадив генеральний секретар військових справ Симон Петлюра. Проте, вільне козацтво й гайдамаки не могли, ані з погляду кількості, ані з погляду якості, замінити регулярну військову силу, що її поступовно втрачала Центральна рада. Надіятися на таке джерело поповнення, як організація робітничих і селянських загонів вона не могла, бо від неї відійшли широкі маси населення. Отже, військовий стан українського уряду був дуже тяжкий і катастрофічне розв'язання подій для нього насувалося дуже хутко. Як ми вже зазначили, флангові частини війська Антонова-Овсієнка, що оперували проти донського козацтва, повинні були, просуваючись, захопити територію України. Це, між иншим, передбачав Антонов-Овсієнко, який мав намір розірвати всякий залізничний звязок між Україною і Донським краєм і встановити звязок з Донецьким басейном, обходячи північну Донецьку залізницю, яка була вже

в руках козаків. Через це перші бої почалися майже одночасно на Україні й на Доні.

На Україні 30 грудня 1917 р. загін Єгорова (1300 бойців, 3 гармати), просуваючись від Харкова, захоплює вузлову залізничну станцію Лозову й загін гайдамаків, що захопив цю станцію, віддає її без бою. Далі Єгоров просувається на Павлоград і бере його також без бою, бо гайдамаки тут складають зброю. В місцевостях, захоплених радянським військом, місцеві революційні сили негайно починають організовувати радянську владу. До 7 січня 1918 р. Антонов-Овсієнко майже без перешкод виконує першу частину свого оперативного плану, що до України, захопивши заслонами фронт Ворожба, Люботин, Павлоград, Синельниково й роз'єднавши, таким чином, Україну й Дін. Після цього він вирішив зосередити всі свої зусилля на боротьбі з донським козацтвом.

Дальші події на Україні набирають характеру початкового періоду громадянської війни.

Робітниче повстання скидає владу української Ради у найбільших місцевих центрах. Поступово цей процес поширюється на решту території України. Ці вибухи відкривають шлях для нечисленних червоногвардійських загонів Антонова-Овсієнка, що йдуть углиб країни. Отже, Антонов-Овсієнко має змогу внести важливу поправку до свого початкового плану. За допомогою організованих ЦВК України загонів (особливо загонів червоного козацтва під командою Примакова) він розвиває наступ проти Центральної ради, одночасно провадячи операцію наступу на Доні.

28 грудня 1917 р. місцевий пролетаріят захоплює Катеринослав; на допомогу йому поспішає загін червоногвардійців з колони Єгорова від ст. Синельниково й з незначними втратами (10 забитих, 20 поранених) встановлює в Катеринославі радянську владу.

12 січня 1918 р. місцеві робітники захопили Маріупіль. Колона Єгорова в звязку з цією подією одержала завдання просуватися до району Оле-

ксандрівська, закласти там радянську владу, встановити звязок із Кримом, після чого повернути на Ростов н/Д.

Одночасно Антонов-Овсієнко наказує одній з великих радянізованих частин старої армії, розташованій на Правобережній Україні—2 гвардійському корпусові—почати просування до ст. Знаменка.

Успіхи червоного війська на Лівобережній Україні пояснюються крім умовин політичного характеру ще й тією обставиною, що Центральній раді майже всі свої вільні й надійні сили довелося стягти під Київ. З півночі на нього насувалася колона Берзіна, а із заходу поступовно котилася хвиля радянізованих частин з фронту імперіялістичної війни; загони гайдамаків провадили боротьбу з цима двома небезпеками, а крім того, охороняли місце перебування уряду Ради — м. Київ, де також наближався внутрішній вибух. Через те, що частини старої армії були вже в стані цілковитого розпаду, гайдамаки у боротьбі з ними мали кілька окремих успіхів. Їм пощастило заарештувати ревком „Особливої“ армії, обеззброїти кілька військових частин і паралізувати просування 2-го гвардійського корпусу, що зробив нещасливу спробу захопити Жмеринку й Вінницю.

Успішніше розвивалися акції колони Берзіна, що збільшила свій склад (3.400 салдатів і матросів, 12 гармат) і що повільно, але неухильно просува-лася від Гомеля на Бахмач.

Причина зовнішньо-політичного характеру при-мусила Антонова-Овсієнка подбати про як-най-скоршу ліквідацію опору Центральної ради в районі Києва. В процесі мирних переговорів у Бересті було потрібно поставити дипломатію Австро-Угорщини й Німеччини перед фактом встановлення влади Українського Радянського уряду — влади робітників і селян на всій території України, щоб позбавити можливості уряд Центральної ради, який був пред-ставником незначної купки дрібної буржурзії, виступити від імени української республіки, таким чи-ном, зруйнувати єдиний радянський фронт проти

німецького імперіялізму. 18 січня 1918 року Антонов-Овсієнко вирішив, стискаючи кільце радянських загонів навколо Київа по всіх залізничних магістралях, що йдуть до нього з північного заходу й сходу, завдати вдару по залізниці Полтава — Київ (з південного сходу), для чого раніше треба було захопити Полтаву. На чолі колони, що діяла на Полтавському напрямку, було поставлено начальника штаба Анто-



Червоноармійці з загону Муравйова

нова-Овсієнка кол. полковника Муравйова. Сили Муравйова були — 700 чоловіка і 2 панцерні потяги. 19 січня 1918 р. Муравйов захопив Полтаву, маючи втрату — лише одного забитого. Хутко просуваючись уперед і обеззброючи на своєму шляху дрібні українські залоги, що не бажали битися, він 24 січня 1918 р. захопив Ромодан і Кремінчук, а далі м. Лубні й ст. Гребінку. Одночасно колона Берзіна, що наступала з півночі, почала успішний бій під ст. Крути і 30 січня захопила її, відкривши, таким чином, шлях на Київ.

Інтереси німецької політики в українському питанні цілком збігалися з прагненням Центральної ради до самостійности.

Центральна рада на початку січня 1918 року проголосила в своєму IV Універсалі державну самостійність України. Але це мало допомогло їй, бо обурення мас з її зрадницької політики де-далі зростало. Коли радянське військо наблизилося до Київа, то в ньому стався революційний вибух, що давно вже там наспівав. 16 січня повстали робітники Київського арсеналу. До них приєдналися залізничники та деякі українські військові частини. Радянське військо не встигло вчасно допомогти й повстання після впертої боротьби придушили петлюрівські частини, що відступали з фронту.

Для безпосередньої оборони Київа у Центральної ради на папері лічилося мало не 20.000 війська, але цілком надійні були лише 1.200 чол. вільного козацтва та два гайдамацькі полки. Ці частини й ставили впертий опір військові Муравйова, коли він наблизився до Київа, підійшовши до нього з боку Дарниці. Боротьба за Київ тривала протягом п'яти днів і скінчилася відступом війська Центральної ради та її втечею до Житомиру шосейним шляхом. Але й там вона залишалася недовго: 27 січня (9 лютого) 1918 р. радянське військо вступило до Київа, а 12 (25) лютого захопило Житомир.

Перемога внутрішніх революційних сил на Україні безпосередньо наблизила їх до імперялістичних держав австро-німецького й антантівського об'єднання (Румунія), в політичній і військовій царині.

Сутичка російсько-української революції із збройними силами чужоземної буржуазії відкривала нову сторінку в історії громадянської війни на Україні. Але, раніше ніж звернутися до вивчення цієї сторінки, що її написано багнетами австрійсько-німецьких окупантів, висвітливо взаємини України з іншим її буржуазним сусідом — Румунією.

Не заглиблюючись в історію розвитку революційного руху в частинах російської армії, що перебували за періоду світової війни на румунському

фронті, зазначимо тільки, що боротьбу там ускладнив збройний опір революції з боку румунського командування, що діяло там, забезпечуючи власні класові інтереси, а також інтереси держав Антанти й російських контр-революційних груп. Небагатьом з радянізованих російських частин пощастило організовано й із зброєю в руках пройти через Румунію й Басарабію і досягти берегів Дністра. Розлад російської збройної сили віддав до рук румунів Басарабію, яку вони примусили грати комедію ніби добровільного приєднання до Румунії на початку січня 1918 р. Провокаційна політика румунського уряду примусила Радянський уряд 16 січня 1918 р. вислати з радянської Росії румунське посольство й конфіскувати румунський золотий фонд, що його було перевезено до Росії за часів світової війни аж до передання його до рук самого румунського народу. Поширюючи свою окупаційну зону в Басарабії, румунське військо поволі наближалося до р. Дністра, тоді саме, як в Одесі 18 січня 1918 р. відбувся радянський переворот і там зформувалася молода радянська влада (Рада Народніх Комісарів Румчерода). Йй довелося негайно почати організацію своєї збройної сили, бо румунське військо безупинно просувалося до лінії р. Дністра й це утворювало безпосередню загрозу для самої Одеси. Ядром військових формувань Раднаркому Румчерода були невеличкі частини старої армії, що прорвалися з Румунії й осіли на Дністрі в районі Бендерів і Тирасполя. В половині лютого 1918 р. вони утворили „особливу армію“. Разом з цією армією Одеська республіка мала збройні сили в розмірі 5-6 тисяч чоловіка. Ці сили й дали першу одсіч румунам на початку лютого 1918 р., коли вони зробили спробу перейти через Дністер. Одсіч була така несподівана для румунів, що вони охоче згодилися на замирення, яке їм запропонував 8 лютого 1918 р. Румчерод.

Переговори затяглися, а тим часом успіхи радянського війська на Україні дали змогу обом радянським урядам звернути більшу увагу на організацію сил на румунському фронті. В Одесі утворили упов-

новажений орган, що його було названо „Верховна Колегія для боротьби з румунською і басарабською контр-революцією“. Першим кроком цього верховного органу було припинення переговорів з румунами 15 лютого 1918 р. і передання їм ультиматуму про негайне звільнення Басарабії. Румуни відмовилися і 16 лютого військові акції відновилися. Ворог мав частковий успіх на морі, ставши на перешкоді радянській флотилії, що бажала пройти в гирло Дунаю біля Вилкова. Але радянське військо незабаром одержало допомогу. Армія Муравйова, що захопила Київ, наближалася до Дністра. Що правда, сили її були невеликі; демобілізація салдатів старших строків служби зменшила її склад до 3-4 тисяч чоловіка. Ця армія протягом доби в кількох залізничних ешалонах переїхала з Києва до Одеси й 19 лютого Муравйов оголосив про те, що він прийняв на себе командування всім революційним військом, яке діє проти Румунії. Не вважаючи на нечисленність своєї армії, він склав план широкого наступу не тільки на Басарабію, але й на Румунію. Йому пощастило завдати досить значного вдару румунам під Рибницею на Дністрі, де румуни втратили близько двох десятків гармат. Під впливом цієї невдачі, румунське командування, за допомогою чужоземного дипломатичного корпусу в Яссах само почало просити замирення, що його й було підписано 24 лютого 1918 р. на дуже тяжких для Румунії умовах.

Верховна колегія вимагала безумовного звільнення Басарабії, де Румунії дозволялося тимчасово затримати 10.000 чоловіка для охорони її військових складів. Румунське військове командування зобов'язувалося не втручатися у внутрішнє політичне життя Басарабії. Нарешті, передбачалося взаємну допомогу румунського й радянського військових командувань, в разі виникне потреба ставити опір навалі австро-німецького війська до районів, захоплених збройними силами обох країн.

Ці провідні принципи було покладено в основу „Протоколу ліквідації російсько-румунського конфлікту“, підписаного радянською стороною 8 й ру-

мунською 12 березня 1918 року. Після цього радянському військові наказано припинити ворожі акції проти Румунії.

Хвиля австро-німецької окупації, що прокотилася після того, тимчасово роз'єднала сторони, які підписали угоду й дала змогу румунському урядові підступно відмовитися від виконання ним самим підписаних 12 березня 1918 року зобов'язань що до Басарабії.

III

Підписуючи 9 (22) лютого 1918 р. мир з урядом Центральної ради, німецькі імперіялісти мали на увазі дуже важливі для політичного й економічного зміцнення німецької імперії завдання. Визнаючи в угоді державність України, вони надіялися скорити її своєму впливові і зробити з неї буфер, або навіть підпорний пункт для наступу на радянську республіку. На Україні вони одержували для себе велику економічну базу, бо Центральна рада замість визнати себе єдиною законною владою на Україні, за те, що німці віддавали їй шматок Холмщини, згоджувалася фактично на те, щоб Україну було віддано в колоніальну неволю Німеччині. Нарешті, окупація України на півдні й Фінляндії на півночі утворювала для німців вигідні стратегічні угруповання на флангах на випадок спроби держав Антанти, з участю РСФРР або без неї, відтворити новий східній фронт світової війни. Безперечно, наміри німецького імперіялізму йшли ще далі—до кавказької нафти й до багатств Індії, до яких він мав намір утворювати собі шлях через окуповану Україну.

Всі ці завдання в зв'язку з розмірами театру військових акцій вимагали значної кількості війська. І, австро-німецьке командування призначає для окупації України 29 піших і 4 $\frac{1}{2}$ кавалерійських дивізій, що складає не менше 200 – 220 тисяч бойців. Звичайно, коли б мову мовилося лише про вигнання з території України частин Червоної армії, як це прокламували Центральна рада, що закликала німців і саме німецьке командування, то можна було б обійтись незрівняно меншими силами.

Всій цій окупаційній навалі Антонов-Овсієнко міг протиставити тільки 3.000 бойців у районі Києва. Близько 3.000 бойців було розкидано по різних містах України і, нарешті, в армії Муравйова було близько 5.000 чоловіка, що допіру закінчили боротьбу з румунами й перебували на нижньому Дністрі. Загальним резервом для цих сил, що правда, дуже віддаленим, могли бути колони Сіверса й Сабліна, що билися з Каледінім (в цілому 4.000 чол.), а разом Антонов-Овсієнко міг мати не більше 15.000 бойців, розкиданих на величезній території. Формування місцевих українських частин лише недавно почалося й розвивалося поки повільно. Очевидно, що в умовах такого відношення сил головною перешкодою для німців у здійсненні окупації були територія і ненависть населення. Проте, хоча й нечисленні були червоні сили, але вони готувалися з свого боку вжити всіх заходів, щоб затримати ворога.

Окупаційна армія посунулася вглиб України поскрізних залізничних магістралях, що перерізають країну із заходу на схід. 41 німецький корпус посувався вздовж залізниці магістралей Берестя-Литовське, Гомель, Брянськ, звязуючи собою сили призначені для окупації України й сили, що повинні були захопити західні окраїни РСФРР. 27 німецький корпус рушив по північних і південних розгалуженнях залізничної магістрали, що йде з Рівного на Київ і далі на Курськ. 22 німецький корпус мав завдання захопити Правобережну Україну. Окупацію східньої України й Донецького басейну покладалося цілком на 1 німецький корпус, що йшов у другій лінії. Нарешті, два австрійські корпуси (25 і 27) призначалося для окупації Одеського району, Поділля й Херсонщини. Крім того, три австрійські піші дивізії йшли на Катеринославщину, а чотири німецькі піші й одна кавалерійська дивізія йшли на узбережжя Чорного й Озівського морів для окупації Криму.

4 березня (19 лютого ст. ст.) австро-німецькі корпуси почали свій наступ, а 13 березня (1 бе-

резня ст. ст.) 1918 р. вони вже вступили до Києва; 16 березня вони були в Жмеринці. Захоплення цього важливого залізничного вузла утворювало загрозу тилові армії Муравйова. 18 березня німецькі частини були вже на Дніпрі в районі Черкас. Хутко просуваючись на Лівобережній Україні в Курському напрямку, німці під Бахмачем наздогнали хвіст чехословацького корпусу, що хутко знявся зі своїх квартир на Київщині й Полтавщині, коли наблизилися німці, й примусили його до бою з ними. Таке хутке просування німців на Курському напрямку можна пояснити прагненням їх як-найшвидше розірвати зв'язок між РСФРР і Україною і відкинути на південь ті радянські сили, що відступали перед ними. А з півдня їм повинні були перетяти шлях ті сили окупантів, які також хутко просувалися вздовж збережжя Чорного моря. Найзначніша група радянського війська, що діяла раніше на Нижньому Дністрі й нині відійшла на лівий беріг Дністра, не відчувала на собі безпосередньо ще міцного тиску ворога. Вона навіть провадила досить успішну іноді боротьбу з ворогом на фронті: Павлоград, Синельникове. Олександрівськ. Щоб забезпечити фланг цих груп з півночі, Антонов-Овсієнко хутко перекинув з Донського краю колони Сіверса й Сабліна. Але, ще до того, як ті підійшли, німці міцно натискаючи на правий фланг південної групи червоних біля Олександрівська, примусили її почати відхід на Юзово.

Колона Сіверса, що підійшла до району бойових акцій, зазнала міцного вдару від німців і почала відкочуватися на Вовчу й Новий Оскіл. Це полекшило німцям захоплення Харкова, куди вони вступили 19 січня 1918 р. Після захоплення Харкова в зв'язку з відходом колони Сіверса до кордонів Великої Росії, для німців залишився зовсім відкритим напрямок на Куп'янськ, а звідси на залізничну магістраль Вороніж, Ростов н/Д. Вийшовши на цю магістраль, ворогові легко було завершити оточення Донбасу. І справді, німці висунули в цьому напрямку одну тільки пішу дивізію. Проте, наближення німців

до такого життєвого з погляду живлення революції району, як Донбас, одразу ж викликало реакцію донбасівського пролетаріату. Об'єднавшись із загонами, що приходили з усіх боків, місцеві революційні загони, які відходили перед німцями, під керівництвом т. т. Ворошилова й Баранова, утворили так звану п'яту армію, що мала коло 2.000 організованих бойців. П'ята армія зробила кілька енергійних спроб розвинути фланговий наступ по німецьких колонах, що намагалися, йдучи від Харкова у східному напрямку, розірвати зв'язок її з РСФРР.

Першу спробу наступати червоні зробили в Ізюмському напрямку. Хоча вона й не була щаслива, бо чисельне відношення було далеко не на користь червоним, але вона дала їм виграш часу й примусила німців підтягти до Донбасу значні сили. 24 квітня німці захопили Бахмут. Одночасно вони захопили й Куп'янськ і почали просуватися до Старобільська. Червоне командування й тут зробило спробу ще раз ударити їх з флангу, діючи на цей раз від Луганську, що призвело до впертих боїв на півдорозі між Луганськом і Старобільськом. Затримавши тут натиск червоних, німці незабаром захопили станцію Чертково, на воронізько-ростовській магістралі і, таким чином, закінчили відокремлення від червоних сил РСФРР, що самовіддано боролися в Донбасі. Червоні могли вийти з оточення лише однією залізничною магістралею: Лиха—Царицин, що її вони й використали тоді, коли червоні загони, які боролися на південь від Донбасу, рушили на Ростов і звідти через Тихоріцьку на Царицин.

4 травня 1918 року решта радянських загонів залишила територію України і хвиля німецької окупації спинилася на лінії Ново-Зибків, Новгород-Сіверський, хутір Михайлівський, Білгород, Валуйки, Міллерово.

Не розглядаючи вплив німецької окупації на загальний процес громадянської війни в межах нашого Союзу, висвітливо те значення, яке вона мала для боротьби різних політичних сил на території самої України.

Прибуття німців спричинилося до встановлення на Україні режиму буржуазно-поміщицької реакції і переходу в підпілля революційних сил. Зовнішнім виявом повної перемоги реакційних сил було повалення дрібно-буржуазної Ради й передання влади урядові гетьмана Скоропадського, що його посадило на „престол“ України німецьке командування в кінці квітня 1918 р. Прикриваючись, як ширмою, без-



Скарання Катеринославських робітників

владним, фактично, урядом Скоропадського, німці весь тягар військової окупації переклали на селянство. Вони придушували його хижачькими реквізіціями й контрибуціями, примушували селян повертати поміщикам конфісковані в них революцією землі та майно. Окупація не припинила громадянську війну, а в наслідок її ця війна лише змінила свої форми й набрала характеру партизанської війни бідняцьких і середняцьких селянських мас проти німецько-гетьманської диктатури. Поступово вогонь цієї війни охопив цілу низку губернь Правобережної і Лівобережної України, особливо Київщину,

Чернігівщину, Катеринославщину, загрожуючи самим джерелам існування окупаційних сил і їхнім шляхам зв'язку. Фактично австро-німці були хазяями стану лише там, де стояли їхні великі залоги й на найважливіших залізничних магістралях. На решті території України їм довелося провадити довгочасну боротьбу, що знесилювала їх, з вибухами селянських заколотів і збройних виступів. Ця боротьба помалу руйнувала внутрішні зв'язки у військові окупантів, утворюючи сприятливі передумови для розкладу їх до моменту німецької революції.

Перші відгуки цієї революції на Україні призвели до нового перегрупування у відношенні соціальних сил. Але, знов таки повалення режиму окупації і відновлення радянської влади на Україні не припинили громадянську війну, а лише перевели її в нову стадію розвитку, що характеризується великим розмахом і надзвичайною складністю зовнішніх і внутрішніх політичних обставин.

IV

Політика німецької окупації на Україні додержувалася принципу „розділяй і пануй“. Через це жодне з політичних угруповань на Україні, навіть з тих, що були найбажаніші для окупантів, не мало волі для будівництва своїх збройних сил у широкому масштабі. Ось одна з причин того, що гетьманський уряд упав одразу, як тільки завалилася стіна німецьких багнетів, що підтримувала його. Режим окупації, що тимчасово затримав природний розвиток революційного процесу, коли його було повалено, звільнив з-під свого чоботу сили обох таборів, які стояли одна проти одної приблизно в такому самому стані, в якому вони були на початку окупації. З одного боку були слабкі й неорганізовані сили буржуазії й елементів, що приєднувалися до неї, з другого боку, широкий стихійний рух мас спрямований на скинення гетьманщини. Це гасло тимчасово об'єднало навколо себе все некуркулівське українське село й наблизило його в процесі боротьби до пролетаріату, який виступив за відно-

влення радянської влади. В таких умовах завдання радянської влади й стратегії були в тім, щоби скинути місцеву буржуазію, яка ще не встигла організуватися, з тих командних позицій, на які її поставили окупанти.

Але, це завдання ускладняло те, що до справи втручалася третя сила — націоналістичні дрібно-буржуазні елементи, прихильники Центральної ради, що встигли за періоду гетьманщини зорганізуватися й утворити деякі збройні сили. Політичним центром цих сил за доби окупації був „Національний Союз“, що висловлював політичне прагнення української дрібної буржуазії і заможного селянства. Незабаром після того, як спалахнула революція в Німеччині (9 листопада 1918 р.), добровільчі генерали граф Келлер і Кірпічов захопили фактично всю владу в м. Києві в умовах поблажливого ставлення до них гетьманського уряду. Активний виступ на історичну арену на Україні такої яскраво реакційної сили, що нею була добровільча армія, прискорив такий самий виступ „Національного Союзу“. На нараді вночі з 13 на 14 листопада Нацсоюз утворив урядовий орган з трьох чоловік, назвав його Директорією і закликав селян до боротьби „за землю й волю“.

З свого боку, добровільчі генерали утворили новий кабінет міністрів, хоча ще під маркою гетьмана Скоропадського, але вже одверто антисамостійницького, великодержавного напрямку, з гаслами відновлення „єдиної і неподільної“ Росії і спілки з Антантою. Отже, боротьба, що спалахнула на Україні в-осени 1918 р. знов розвинулася за принципом трьохкутного бою, як і в момент жовтневого повстання. Знов, як і тоді, на арені громадянської боротьби яскраво викристалізувалися три сили, кожна з яких билася проти двох інших: сили російської великодержавної буржуазії в особі гетьманщини, сили української самостійницької буржуазії в особі Директорії і сили пролетаріату України в особі більшовиків, що керували його боротьбою.

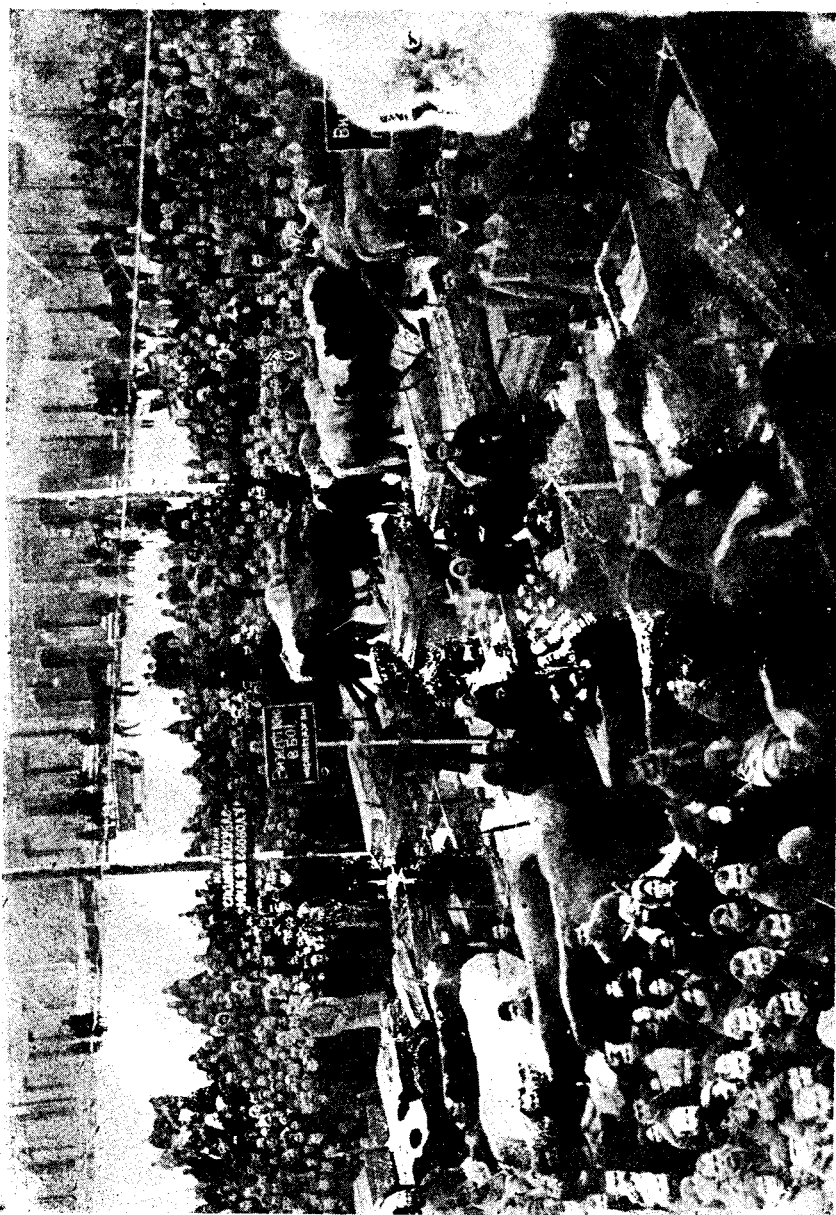
Початок успішної боротьби Директорії проти влади гетьмана майже збігся з початком її ворожих

акції проти більшовиків і організованого ними в кінці листопада тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Боротьба Директорії з гетьманом закінчилася в половині грудня 1918 року повною її перемогою і захопленням її військом тодішньої столиці України—Київа. Захопивши владу, Директорія почала виявляти рішучий нахил до спілки з Антантою, флота якої прийшла до Чорного моря і окупувала, за допомогою десанту, Одесу та інші надморські міста.

Одночасно антипролетарська, вузько-націоналістична, одверто-куркулівська політика Директорії, де фактично хазяями були петлюрівські отамани, де-далі більше відштовхувала від неї ті шари українського села, які їй пощастило організувати навколо себе за періоду боротьби з гетьманом. Поки Директорія ухилялася вправо, широкі маси українського села йшли вліво—у бік Радянської влади. Ніякі зусилля, декларації й обіцянки Директорії, хоч яку радикальну форму вони мали, не могли спинити процес, що почався, і заповнити те провалля, що виникло між Директорією та народніми масами. Безпосереднім наслідком цього процесу був розклад тих значних збройних сил, які Директорії пощастило зібрати для боротьби з гетьманом. Селянська армія Директорії, розкладаючись на свої основні елементи, або йшла додому, або переходила на бік Радянської влади, або декласувалася, даючи матеріал для майбутніх банд. Отже, до моменту своєї одвертої боротьби з Червоною армією Директорія мала лише дуже скромні сили—галицький корпус січовиків і дрібні місцеві загони.

Тоді в самій Директорії виявилися дві течії. Ліве, слабіше крило не було проти того, щоб знайти ґрунт для переговорів і якоїсь згоди з РСФРР. Праве, численніше пішло шляхом одвертої згоди з Францією. Реальним наслідком цієї згоди було передання до сфери французького впливу залізничної сітки в районі Одеса-Херсон, що його здійснила Директорія 25 січня 1919 р. Все це, ще більше прискорило відхід од Директорії широких народніх мас.



Похорони жертв петлюрівщини в Миргороді 1918 р.

Червоні повстанські загони, що їх підтримали регулярні частини Червоної армії, переможно просувалися до столиці України. До моменту відкриття трудового конгресу, скликавши який Директорія сподівалася зміцнити свої політичні фонди, червоні були вже поблизу Київа. Конгрес, що складався здебільшого з партій, в руках яких була влада і що був цілком „слухняний“ що до отаманської диктатури, все ж висловив протест проти напрямку зовнішньої політики Директорії. Ледве встиг закінчитися конгрес, як уряд Укр. Нар. Республіки був примушений переїхати до Вінниці, звідки незабаром він переїхав ще далі—до Східної Галичини. Там УНР переродилась в одноособову військову диктатуру „головного отамана“ Симона Петлюри.

Поки сили червоної півночі й білого півдня боролися поміж себе на просторах України цій диктатурі й силам, які висунули її, ще кілька разів довелось появитися епізодично на сцені громадянської війни.

V

Коли політичний фон громадянської війни на Україні 1919 р. ускладняється послідовним виступом на ньому різноманітних зовнішніх і внутрішніх політичних сил, що з них кожна має свої завдання, що часто борються поміж себе, то таке саме явище спостерігаємо й у військовій площині. Внутрішній зміст кампанії на Україні 1919 р. складається з цілої низки окремих ланок, які з'єднуються в дуже складну низку подій. Найважливішими з них є: боротьба червоних радянських сил з силами української Директорії і добровільчої армії, що захоплюють, наступаючи на Україні, спочатку невелику частку, а згодом майже всю територію України, боротьба тимчасових попутників Червоної армії—різних місцевих отаманів, та їхніх збройних загонів, спочатку проти інтервентів і добровільців, а потім проти Червоної армії; боротьба з Червоною армією збройних сил Польщі. З усіх цих операцій на перше місце що до розмаху й довгочасности, а також що до

кількості сил, слід поставити боротьбу червоних і білих армій, сполучену із загальним процесом громадянської війни в межах РСФРР.

В цій боротьбі радянська стратегія ставила завдання не тільки зміцнити владу пролетаріату й найбіднішого селянства України. До нього входили моменти чисто стратегічного характеру: бажання стати на перешкоді інтервентам Антанти утворити на Україні базу для їхньої навали до РСФРР і бажання використати частину української території, як потрібний плацдарм у боротьбі з білими „збройними силами“ Півдня Росії. Отже, операції червоних Українського і Південного фронтів¹⁾ треба було щільно звязати. Територією, що об'єднувала їх був Донецький басейн.

Основним ядром сил майбутнього Українського фронту був невеликий осередок — „Особливий загін Курського напрямку“, що ним командував уже відомий нам т. Антонов-Овсієнко. 21 листопада 1918 р. почали зміцнювати цей загін, що його передбачалося пустити в обхід лівого флангу донської армії, у загальному напрямку на Міллерово. Але, стихійне зростання і зміцнення революційних організацій на Україні вже на початку грудня 1918 року примусили розширити рямки завдань цього загону і до плану головного командуваннявійшло відрядження частини цього загону і на Україну. Коли лінія німецької окупації почала відсуватися на захід і на звільненій території почали виникати осередки місцевої радянської влади, тоді загін Антонова-Овсієнка посунувся вперед, виділивши частину своїх сил до Донбасу, щоб безпосередньо допомогти арміям червоного Південного фронту (загін Кожевнікова). 3 січня 1919 р. радянське військо вступило до Харкова. 12 січня 1919 року воно було вже в Чернігові. За початкове завдання українського фронту Антонова-Овсієнка головне радян-

¹⁾ Південний фронт об'єднував армії, що боролися з донською контрреволюцією, на чолі якої стояв ген. Краснов, і з Добармією на чолі з Денікіним, що зробився 1919 р. головнокомандувачем усіх збройних (білих) сил Півдня Росії.

ське командування вважало вихід на лінію середнього Дніпра, на ділянку від м. Києва до Катеринослава із захопленням обох цих пунктів.

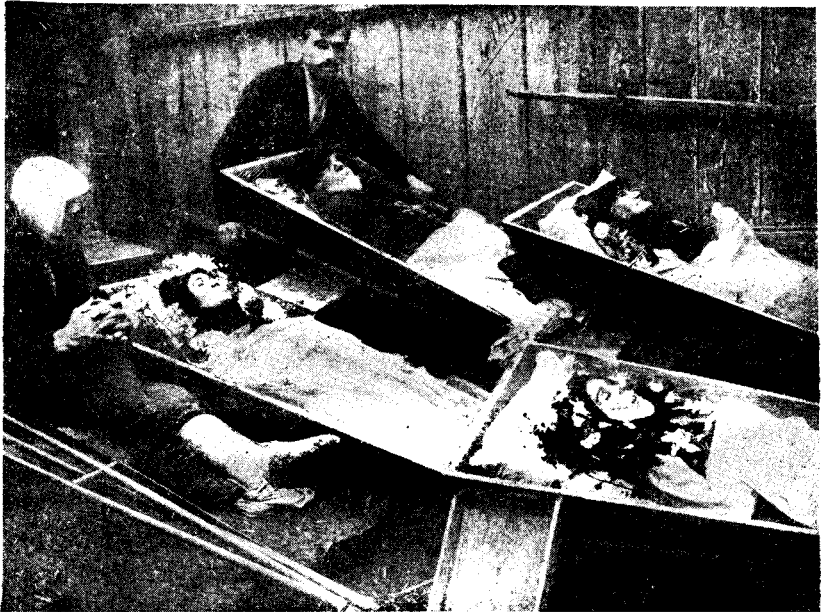
Зустрічаючи лише незначний опір з боку невеликих загонів української Директорії і зміцнюючись місцевими формуваннями, Антонов-Овсієнко хутко вийшов на згадану лінію і після невеликого опору 5-го лютого 1919 р. захопив м. Київ. У половині лютого сили Антонова-Овсієнка зупинилися на середньому Дніпрі. За цей час основний стрижень його сил — регулярні частини — обріс численними загонами й віддільниками партизанського типу, що з них багато які мали дуже невиразне політичне обличчя або не мали його зовсім. Це було однією з основних причин майбутніх невдач червоного війська на Україні.

До моменту виходу Антонова-Овсієнка на лінію середнього Дніпра виявилися більш-менш виразно ті ворожі сили, що мали справді загрожувати його дальшому просуванню. Це були не слабкі загони Директорії, а французько-грецьке військо інтервентів, що захопило до цього моменту, за допомогою десанту, Одесу, Херсон, Миколаїв, Тираспіль і просунуло свої передові частини приблизно на фронт Березівка — Бірзула. Сили цих частин не перевищували 20.000 чоловіка: безпосередньо зв'язані з ними були загони Директорії, а в тилу інтервентів формувалося частини добровільної армії.

Головне радянське командування, передбачаючи тимчасову зупинку для українського фронту на Дніпрі, не могло звичайно, бути в курсі тих складних умов, що утворилися в районі, захопленому військом інтервенції. Там провадили запеклу боротьбу поміж себе протилежні політичні орієнтації. Прихильники „єдиної неподільної“ Росії, з одного боку, й Директорія, з другого, обстоювали один перед одним право на владу на окупованій Антантою території. Французьке командування підтримувало проєкт утворення „Південно-російського уряду“, політично незалежного від командування добровільної армії. Останнє домагалось політичного суверені-

тету в краях, що їх захопили греко-французи. На фоні цієї боротьби суперечливих інтересів відбувалася підпільна робота місцевих більшовицьких центрів, що ставили собі завдання розкласти збройні сили претендентів на владу. Ця їхня робота незабаром дала значні наслідки.

Головне французьке командування на сході примушене було відмовитися від дальшого збільшення

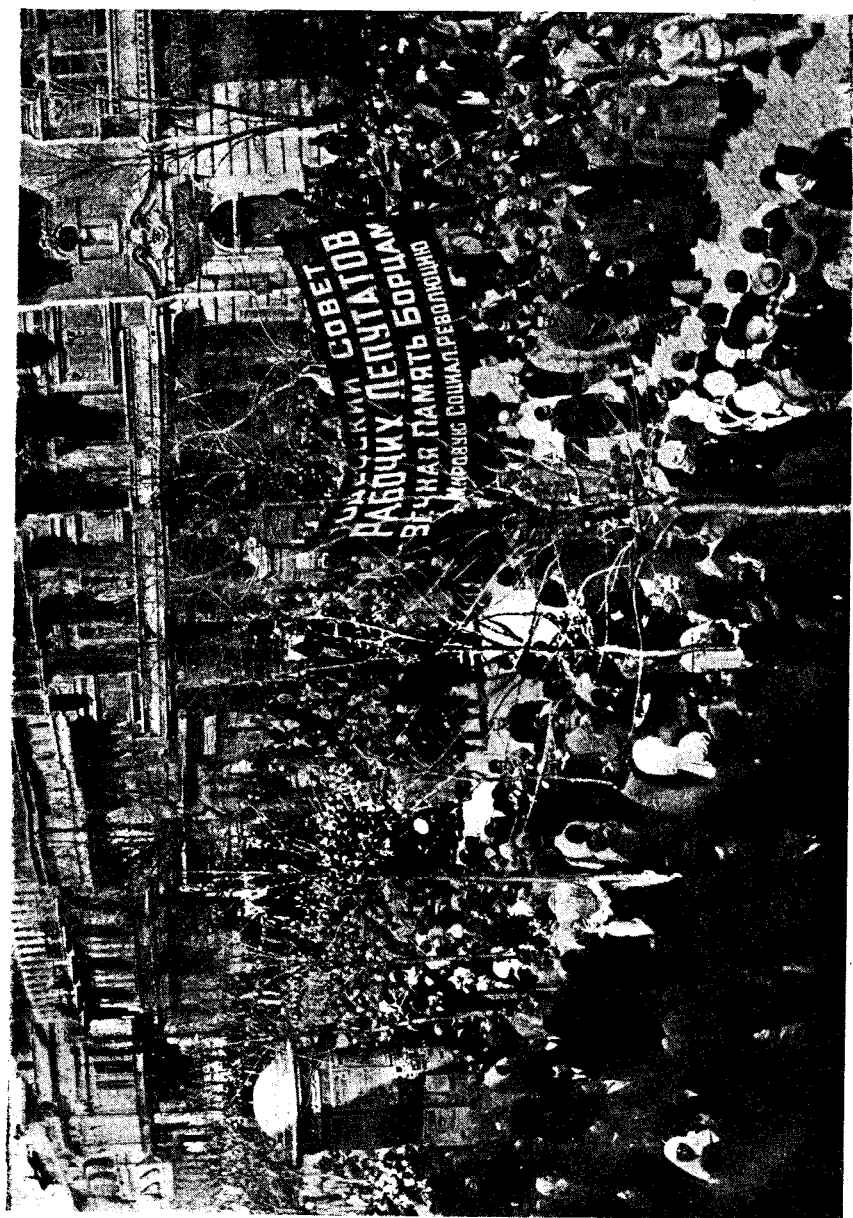


Сім'я замордованих під час франко-грецької окупації в Херсоні

своїх сил на Україні, почасти через те, що воно не мало вільного війська, а почасти в наслідку того, що у французькій армії почали виявлятися ознаки розкладу. Словом, інтервенція Антанти по суті перетворилася в поверховну демонстрацію. В таких умовах поділ Антантою всієї території Союзу на зони переважного впливу мав лише теоретичне значіння. Україна, через те, що в ній більше був заінтересований французький капітал, опинилася в сфері впливу Франції.

Частини українського фронту Антонова - Овсієнка на Дніпрі простояли недовго. Їх незабаром

потягла за собою до портів Чорного моря, цеб - то до району інтервенції, стихійна хвиля партизанських загонів, що скрізь виникали і що об'єднувалися у більші угруповання під проводом місцевих отаманів. Найвидатніший з них на Правобережній Україні був отаман Григор'єв, який з початку йшов під прапором Директорії, але в зв'язку із загальним полівішанням мас почав схилитися до радянізації свого „війська“. У половині січня 1919 року він остаточно оголосив про свій перехід на бік Радянської влади. Загони Григор'єва майже без усяких перешкод котилися на південь і вже в половині лютого вони мали перший бій з грецько-французькими авангардами в районі Вознесенського й Тирасполя. Розклад в лавах війська союзників тоді набрав вже таких розмірів, що вони не мали змоги ставити опір загонам Григор'єва. Греко-французи робили спробу вдержати за собою лише міста — Одесу, Херсон, Миколаїв. Проте, і цього їм не пощастило зробити. 10 березня 1919 р. Григор'єв захопив Херсон, а 12 березня 1919 р. французьке командування евакувало Миколаїв. Військо Антонова - Овсієнка тоді виконувало завдання що до ліквідації опору Директорії на Правобережній Україні. Воно відсувало її сили на Житомирському і Жмеринському напрямках. Отже, директива Антонова - Овсієнка від 17 березня 1919 р., в якій він намічав кінцевими пунктами свого руху захоплення Одеси, вихідна нижній Дністер, маючи на меті організувати повстання в Басарабії, тільки оформила стан, який утворився. Вона ж визначила й дальше тяжіння збройних сил українського фронту на південний захід, що мусило відірвати їх од сил південного фронту, спрямованого проти Добармії. Але, негативні наслідки такого розділу сил, а так само побудови плану кампанії на основі широкого співробітництва з партизанськими масами, що не мають сталої політичної лінії, виявилися не відразу. Поки ж, 27 березня 1919 р. Антонов - Овсієнко завдав рішучого удару військові Директорії під Жмеринкою і примусив його відкотитися до кордонів Галичини,



Демонстрація в Одесі після уходу французького десанту

Одночасно друга група його війська розвивала свій удар у напрямку на Одесу. Основне ядро регулярних сил Антонова - Овсієнка складалося тоді з 40.000 багнетів і шабель; очевидно, не меншу кількість складали й партизанські загони й формування, що обліпили його з усіх боків,

Квітень 1919 р. приніс нові успіхи українському фронтові. Розклад французького війська в межах інтервенційної зони відбувався таким швидким темпом, що в березні 1919 р. на суднах французької ескадри траплялися випадки одвертих виступів матросів з радянськими гаслами. Це було однією з головних причин того, що заступники кабінету Клемансо, який впав у Франції, і який був прихильником інтервенції, хутко відкликали десантне військо з Одеси. Французи залишили її 4 квітня. А через два дні після того, цеб-то 6 квітня 1919 р. Одеса побачила на своїх улицах загони отамана Григор'єва.

Не менш хутко зліквідовано останній опір війська Директорії. 12 квітня червоні захопили Житомир, 17 квітня в їхніх руках був уже Кам'янець - Подільський, а 19 квітня в Тирасполі вони встановили зв'язок із тією групою, що закінчила захоплення Чорноморського узбережжя. Майже одночасно з цими успіхами на Правобережжі, група українського війська, що її відрядив Антонов - Овсієнко з Катеринославщини і що мала захопити Крим, успішно закінчила свою операцію і в руках білих залишився лише невеликий шматочок Кримської території в околицях Керчі. Ці завдання було здійснено завдяки широкому використанню і скупченню загонів партизанського типу, в масі яких почали розпускатися ті регулярні частини Червоної армії, що були основним ядром сил Антонова - Овсієнка.

Ланкою, що звязувала південний і український фронти, була територія Донбасу. Хоча вся територія підлягла командуванню південного фронту, але операції на ній здійснювалося майже виключно за допомогою тих українських формувань, які Антонов - Овсієнко відряджував туди на допомогу пів-

денному фронтові. Разом до 1 травня 1919 р. Антонов - Овсієнко перекинув до Донбасу понад 11.000 багнетів і шабель, не рахуючи тих партизанських формувань, що їх дав Махно і що забезпечували внутрішнє сполучення українського і південного фронтів. Ці формування мало відрізнялися що до типу й характеру, від інших, зберігаючи й у рамках регулярної організації свої партизанські риси. Боротьба в Донбасі відразу набрала дуже складного й впертого характеру. Це прискорило той процес внутрішнього розкладу партизанських мас, що на наш погляд був наслідком прагнення куркулівської стихії, яка мала серед партизанів своє значне представництво, політично виформуватися і вийти на арену боротьби, як самостійна сила. Травень 1919 р. відзначився відходом від основного ядра Червоної армії тих численних попутників, спільно з якими вона досягла таких значних успіхів за першого періоду кампанії.

Перший повстав проти радянської влади Григор'єв, що мав тоді 15.000 бійців. На початку травня 1919 р. він одверто виступає з петлюрівськими гаслами і його загони широкою хвилею розливаються на Правобережній Україні, знову загрожуючи Одесі й Миколаїву і підходять з другого боку до Черкас і Кременчука. Але сили Григор'єва були непевні. Незабаром вони втратили значіння збройної сили й перетворилися в банди, що переповнили район між Дніпром і Дністром. Не вважаючи на те, що вони втратили значіння самостійного військового чинника, ці банди забрали значну частину сил і уваги червоного командування, що були потрібні йому для Південного фронту. Останній захитався під ударами білих „збройних сил півдня Росії“ (Добрармія). Зрада Махна, що відкрив 19 травня 1919 року своїм відходом з фронту двері для білої кінноти між внутрішніми флангами Українського і Південного фронтів, завдає рішучого удару частинам Південного фронту; вони починають відходити до кордонів Росії, оголюючи східні кордони України. Українське командування не має

вільних сил, щоб забезпечити ці кордони. Воно зв'язане завданнями, що знов повстають перед ним. З одного боку, йому доводиться провадити вперту боротьбу з бандами Григор'єва, які після того, як батько Махно вбив їхнього проводиря, поповнюють махновські загони, з другого боку, боротися з Махном. Нарешті, з третього боку, доводиться висувати застріли у Коростенському напрямку, де вже з'являються загони польських легіонерів.

Панська Польща, діючи за директивами Антанти, намагається одночасно використати тяжкий стан радянських республік для свого територіального розширення. Вона починає війну з радянською Росією під прапором відновлення „історичної Польщі“ (з кордонами 1772 р.). Поява на Україні цього нового зовнішнього чинника ще більше ускладнила загальний тяжкий стан радянського українського фронту. Виникає думка про повну реорганізацію його, щоб краще погодити операції на Україні з операціями на сусідніх червоних фронтах. Ця думка остаточно виформовується в наказі Реввійськради від 4 червня 1919 р., на підставі якого самостійний український фронт розформовано. Українські частини на лівобережній Україні зводиться в 14 армію, що входить до складу червоних армій Південного фронту, а українські частини на Правобережжі утворюють 12 армію, що підлягає командуванню червоного Західного фронту.

Упідлеглення операцій колишніх українських армій інтересам і завданням двох сусідніх червоних фронтів зв'язує Україну і РСФРР єдністю політичних і військових цілей.

Ворог, в особі „збройних сил Півдня Росії“ і далі енергійно розвивав свій наступ в Харківському напрямку. Червона армія південного фронту примушена була відійти на лінію Вовча, Валуйки, Павловськ, а 25 червня 1919 р. військо білих вступило до Харкова. Починаючи від Харкова, білий фронт повертав на Костянтиноград, проходив на схід від Катеринославу, Олександрівська й через Оріхів ішов до Озівського моря.

Отже, зліва загальну лінію фронту білих облягала територія України, яку вони ще не захопили, такий стан був небезпечний для білих, утворюючи загрозу їхньому флангові й тилові. Дальші операції проти Москви вимагали забезпечити тил з боку України.

І от, починаючи з перших днів липня 1919 р., білі переносять центр ваги наступу на Правобережну Україну. Вони просуваються вздовж побережжя Чорного моря до Херсону і Миколаєва й ведуть наступ у Катеринославському напрямку. Їм протистоїть на величезному фронті, на протязі 640 кілометрів від Херсону до Рокитного 14 червоної армія—53 тис. багнетів і шабель. Вона ще не зліквідувала в повній мірі рештки партизанщини. Це відбивається на її боєздатності й вона відходить під тиском чисельно слабшого ворога, що наступає окремими вдарними кулаками на вибраних ним оперативних напрямках. До 1 серпня 1919 р. ворог виходить на фронт — Полтава — Верхнедніпровськ, Катеринослав, Нікопіль, Олешки. Звідси він починає розвивати свій головний удар у Полтавсько-Київському напрямку й поширюється в напрямку до моря—до Одеси. Ці успіхи ворога утворюють дуже тяжкий стан для 12 червоної армії, бо їй доводиться боротися на три фронти. На південному сході її відокремлює від білих проміжний шар — банди Махна, що густо осіли в районі Нікополя. Помошної і Вознесенську, що провадять боротьбу на обидва фронти, але легко здаються під ударами навіть невеликих регулярних сил. На півдні їй доводиться прикривати Одесу та її район від десанту, що підготовувався. Її західна, найдовша ділянка фронту, що починається біля гирла Дністра й йде в болота Полісся, має проти себе спочатку ворожий кордон румунського війська на Дністрі, а потім військові частини Директорії на Кам'янець-Подільському й Проскурівському напрямках, що знов починають переходити до активної діяльності, нарешті, польських легіонерів на північних оперативних напрямках до Києва. Всі ці сили, взаємно

ворожі, мають, за винятком румунів, одну загальну політичну й стратегічну мету — м. Київ. Сили Директорії прагнуть до нього із заходу, розвиваючи свій наступ від Жмеринки; сили білої армії поспішають до нього з південного сходу, а польські легіони просуваються туди ж з боку Коростеня й Житомира. Коли б між усіма цими комбатантами¹⁾ було політичне й військове єднання, то 12 армія опинилася б у мішку. Але цього єднання не було. Політичні цілі сторін були протилежні одна одній. В наслідку замість погодження військової діяльності, між двома суперниками почалася вперта боротьба, третій — поляки, тимчасово стрималися від активної участі в цій боротьбі. Річ у тому, що білі намагалися в повній мірі вмістити Україну в рамки єдиної неподільної Росії; поляки бажали того самого що до Правобережної України. Директорія та її головний отаман намагалися, як і раніше, утворити самостійну Україну, бажаючи „стати на чолі її“.

Як тільки добровільці й петлюрівці зустрінулися між ними почалася боротьба. В кінці серпня вдаром з суходолу й десантом з моря добровільці захопили Одесу й одночасно військо Директорії захопило район Вінниці. Отже, три південні дивізії 12 армії було вже наполовину оточено. Здавалося, що кільце навколо них повинно було остаточно замкнутися, але частини Петлюри, що, хутко наступаючи від Вінниці, 30 серпня 1919 р., захопили Київ, а через кілька годин після того до його східних передмість вступили частини добровільчої армії, що наступали від Полтави. Не ввідали вони зустрінутися, як спалахнула суперечка з приводу прапору на міській думі — трьохкольниковий чи жовто-блакитний. Можливі спільники розійшлися ворогами.

Добровільці вдержали Київ у своїх руках, українські частини залишили його, встановивши з добровільцями нейтральну смугу. Отже, перед трьома пів-

¹⁾ Сторони, що провадять боротьбу.

денними дивізіями 12 армії, що стяглися до району Бірзула - Голта відкрився вузький коридор, що його й зуміла використати група трьох південних дивізій 12 армії, яка виходила з оточення під загальним командуванням т. Якіра. Перейшовши залізничну лінію Козятин-Київ біля станції Попельня, як раз у межах демаркаційної смуги, що її встановило петлюрівське військо й добровільча армія, ця група 19 вересня 1919 року з'єдналася з рештою сил 12 армії, вбивши мимохідь польських легіонерів із Житомиру.

В наслідок літньої й осінньої кампанії на Україні, обидві українські армії — 12 й 14, примушені були звільнити значну частину України. До зими 1919-20 р. р. розташування 12 армії знов мало форму виступу, що виходив із загальної лінії червоного фронту й південний бік його йшов по лінії Житомир — гирло Десни і був повернений проти добровільчої армії; західний бік збігався з лінією р. р. Уборті й Случа, а східний дугою обходив Київ, звязуючись на правому березі р. Десни з правим флангом 14 армії. На західній ділянці цього фронту 12 армія, як і раніше, стояла бойовим фронтом проти польських частин. Останні поводитися пасивно, чекаючи на розв'язання рішучого бою головних сил червоного Південного фронту з головними силами армії генерала Денікіна в Орловському напрямку. В цьому бої взяли участь обидві армії, що діяли на терені України. 14 армії в ньому довелося відограти видатну роль. Розвиваючи фланговий удар у напрямку на Севськ, Дмитрієв, вона спільно з іншими силами фронту сприяла тому, що ворог програв рішучу свою операцію в Орловському напрямку. Програш цієї операції був початком кінця громадянської війни на Південному фронті. 12 армія була тим резервуаром, звідки командування Південним фронтом брало резерви, щоб розвинути свій успіх.

Відступ „збройних сил Півдня Росії“, що незабаром набрав характеру безладного відходу, використали обидві армії Української ділянки Південного фронту для енергійного переслідування. 14 червона армія головною віссю цього переслідування мала

напрямок — Чернігів, Кременчук, Одеса; 12 армія заходячи навколо свого нерухомого правого флангу через Київ, спрямовувала свій лівий фланг на Жмеринку. Під Києвом ворог ставив ще впертий опір частинам 12 армії. Лише 16 грудня 1919 р. (через п'ять днів після захоплення Харкова радянським військом) вони знову вступили до нього. Після захоплення Києва, просування 12 армії затримували лише умови території і віддалення. На початку лютого 1920 року її центр і лівий фланг почали виходити на одну лінію з правим флангом, вирівнюючи свій фронт по лінії р. р. Уборть, Птич, Случ і далі по умовній лінії, що проходила трохи на схід від ст. Нов. Синяви й м. Летичева. Не менш успішно розвивалися й акції 14 армії. Вже в кінці січня 1920 р. вона притиснула правобережну групу війська ворога до м. Одеси в куток між р. Дністром і Чорним морем і 7 лютого 1920 р. захопила Одесу.

Захоплення Одеси закінчило той період громадянської війни на Україні, протягом якого головним ворогом Червоної армії була добровільча армія. Лише в кінці 1920 року рештки добровільчої армії, що заховалися в Криму й реорганізовані там генералом Врангелем, знов зробилися бойовим чинником, що поширював свій вплив на частину Лівобережної України й притяг до себе значні радянські сили. За першої ж половини кампанії 1920 р. роллю головної діючої сили на українському театрі війни відогравала польська армія, що мало виявляла себе в кампанію 1919 р. Боротьба з нею, армією Врангеля та місцевими повстанськими бандитськими загонами є основним змістом кампанії 1920 року на Україні.

VI

Ми вже зазначили, що метою, яка привела польські армії на Україну ще 1919 року, було відновлення Польщі в межах 1772 р., що вимагало включення Правобережної України до складу Польщі. Мета добровільчої армії була діаметрально протилежна цим прагненням Польщі. Остання серйозно

побоювалася, що в разі добровільча армія переможе, вона поверне свою зброю проти Польщі, щоб повернути її до складу „єдиної неподільної“ Росії. Ось чому в-осени 1919 року польське просування на Україні припинилося і поляки дали змогу червоним широко використати свої резерви для розгрому добровільчої армії. Стан на весні 1920 року змінився. Поляки могли не боятися відродження добровільчої армії. Миролюбні цілі обох радянських урядів були їм відомі. Крім того, вони вважали, що Червону армію знесилила попередня боротьба з добровільцями й вона не зможе ставити їм серйозного опору на шляху до досягнення тієї мети, від якої вони відмовилися в кінці 1919 року. Через це з весни 1920 року поляки мали намір відновити свій наступ. Радянський уряд, зломивши остаточно сили свого головного ворога — Добрармії і готуючись остаточно добити його, зовсім не вважав за потрібне й бажане провадити далі війну з Польщею. Визнаючи самовизначення всіх народів, Радянська Росія охоче почала мирні переговори з усіма окремими державами, що утворилися з уламків колишньої російської імперії і з однією з них — Естонією встигла вже скласти мирову угоду. Такі самі пропозиції у вичерпній формі вона зробила й Польщі. Але Польща зовсім не бажала замирення. Вона тягла переговори, закінчуючи свої приготування й чекаючи на весну, щоб завдати рішучого вдару.

Радянське головне командування тільки тоді почало зміцнювати свої сили на польському фронті, коли цілком виявилось небажання Польщі дійти згоди. У зв'язку з загальним планом війни головну масу війська відряжувалося на Білоруський театр, а обидві розташовані на Україні армії (12 і 14) одержали лише незначну допомогу і склад їх обох разом до половини квітня 1920 року не перевищував 15.664 багнетів і шабель.

Захоплення України було найголовнішою метою в польському плані кампанії 1920 року. Щоб виправдати це захоплення перед громадською думкою трудящих мас своєї країни і Європи, голова польської

держави, що є і головнокомандувач всіма збройними силами Польщі—Йосиф Пілсудський, висунув мотив, який полягав у тому, ніби польські армії йдуть на Україну, запрошені урядом Директорії (що його одноособово репрезентував Симон Петлюра),



Міст, що його висадили в повітря поляки

щоб визволити її з під влади більшовиків та відновити її державну самостійність. Відповідну угоду між Пілсудським і Петлюрою підписано 22 квітня 1920 року¹⁾.

¹⁾ Угоду Петлюри з Польщею опубліковано в журналі Іспарту „Лет Рев.“ за 1927 р.

До цього часу розташування сил обох сторін на Правобережній Україні було таке: на Волині по лінії р. р. Уборть і Случ стояла третя польська армія, з півдня до неї підходила 2 польська армія, фронт якої йшов од м. Новий Міропіль (включно) до Летицева (включно). Звідси починався фронт 6 польської армії, що тягся далі вздовж лінії р. Калушик, упираючись своїм правим флангом біля її гирла в р. Дністер. Проти цих польських армій розгорнулися на фронті: лінія р. р. Словечна, Уборть, Случ, Калушик — 12 і 14 червоні армії.

Сили польських армій, що були підготовані до навали на Україну були значні. 3 польська армія мала в своєму складі 26.000 багнетів і шабель, у 2 польській армії було понад 12.000 багнетів і шабель і в 6 армії — 9.500 багнетів і шабель. Разом ворог на Україні на фронті 430-450 кілометрів розгортав до 56 тисяч багнетів і шабель проти 15.500 червоних. Найнесприятливішим відношення сил для червоних було на Житомирському напрямку, що його забезпечувала 12 червона армія. Тут проти 26.000 бійців 3 польської армії на дуже розтягнутому фронті було лише трохи більше 9.000 багнетів і шабель 12 армії. Тимчасом, саме в цьому напрямку Пілсудський, що особисто керував операціями на Україні, вирішив посунути головні сили. Він намагався погодженим ударом з фронту на Житомирському напрямку із флангу на Овручському напрямку остаточно знищити 12 армію і відкрити собі вільний шлях на Київ, що примусило б відступити і 14 армію.

Загальний наступ поляків на Україну почався 25 квітня 1920 р. Слаба числом і розкидана в просторі, 12 армія примушена була почати відхід на Київ, роблячи спробу затримати ворога на проміжних рубежах. Слідом за 12 армією примушена була почати свій відхід на Жмеринському напрямку, бо їй загрожував обхід з флангу, і 14 армія, що старалася тепер прикрити напрямки на Одесу.

5 травня 1920 року 12-та армія в складі трохи понад 3.000 багнетів і шабель перебувала вже на

р. Ірпень, прикриваючи найближчі підходи до Київ-ва. Такими силами не можна було вдержати Київ, на який дуже тиснув ворог. 6 травня 1920 р. 12-та армія відійшла за Дніпро, віддавши ворогові Київ. Одночасно 14-та армія, безупинно стримуючи ворога, відійшла до району ст. Бірзули, м. Гайсин (включно).

Навала Пiлсудського углиб України не справдила його надій з боку політичного. Основна маса українського населення не відгукнулася на заклики його й Петлюри. Останній не міг зібрати сили, щоб підтримати польський наступ. Вся його допомога обмежилася тим, що він дав до складу польської армії одну українську дивізію. Це було все, що залишилося від петлюрівського війська.

З погляду стратегічного стан польських армій на Україні погіршав. На українських просторах розпорошилися їхні вдарні кулаки і їм доводилося оперувати в двох напрямках, що розходилися: Київському й Одеському. Щоб провадити далі наступ, потрібні були резерви, а їх не було, бо в половині травня Пiлсудському довелося перекинути всі свої вільні сили з України на Білоруський театр, бо там треба було ставити опір міцному вдарові Червоних армій Західного фронту на Віленському напрямку. А, тимчасом, на Україні йшла допомога червоних. Допомогу одержувала й 12-та армія, якій пощастило вдержатися на лівому березі р. Дніпра проти Києва й не пустити ворога далі м. Броварів. Головна ж маса допоміжних сил в особі першої кінної армії т. Будьонного, що мала в своєму складі до 16.000 шабель, пішла походним порядком з Кавказу до району Лисаветграду, де вона повинна була одержати самостійне завдання. В кінці травня її передові частини почали підходити до свого району зосередження. До цього часу ворог на Україні вже примушений був перейти до оборони і його групування було таке: 3-тя польська армія, забезпечуючи Київський район, мала фронт од гирла р. Прип'яти до м. Білої Церкви включно, переходячи частиною своїх сил на лівий берег Дніпра проти Києва,

2-га польська армія держала фронт від Білої Церкви виключно до м. Липовця включно, прикриваючи Козятинський залізничний вузел, 6-та польська армія на фронті Липець — виключно. Гайсин, Мартинівка, Ямпіль, стояла заслоном проти 14-ої червоної армії, прикриваючи Жмеринський залізничний вузел. Загальна численність ворога досягала 60.000 бойців. Червоне командування, навіть після того, як прибула 1 кінна армія, мало лише 36.000 бойців. Але сили ворога майже рівномірно розтяглися на фронті 400 клм., а червоне командування мало тоді в кулаці 16.000 бойців 1-ою кінною армії. Воно й вдарило цим кулаком 28-го травня 1920 року від Гумани в загальному напрямку на Козятин, маючи намір прорвати фронт ворога. Далі, діючи від Козятина 1-ою кінною армією і перевівши на північ від Києва через Дніпро 12-ту армію, воно мало намір оточити 3-тю польську армію під Києвом. 5 червня, після кількох впертих боїв, 1-ша кінна армія розірвала фронт ворога на Козятинському напрямку; тоді ж вдарна група 12-ої армії перейшла через Дніпро вище Києва. Проте, 3-ій польській армії пощастило прорватися через червоне кільце, що вже почало замикатися навколо неї і вона відійшла на Коростень. Але широкий пролом усього польського фронту, в наслідку операцій 1-ої кінною армії на Козятинському напрямку і примушений хуткий відхід 3-ої польської армії з-під Києва спричинилася до загального відходу польських армій на Україні в протилежному напрямку.

Дальші операції червоних армій на Україні були по суті стратегічним переслідуванням ворога. Що правда, це переслідування не розвивалося безупинно. Протягом його ворог кількаразово намагався зупинитися, спираючись на водяні рубежі, як от р. р. Случ і Горинь. Особливо вперті бої 1-ій кінній армії довелося витримати під м. Рівним на початку липня 1920 року, що двічі переходило з рук до рук і нарешті залишилося в руках червоної кінноти. Не менш успішно операції червоних армій розвивалися й на білоруському фронті. Ці армії,

зломивши опір ворога, хутко просувалися в напрямку до Варшави. Червоні армії українського фронту, прикриваючи лівий фланг армій західного фронту, також повинні були просуватися вперед. Тут вони мали нові успіхи. 9 липня 14-та армія захопила Проскурів. 12 липня захоплено Кам'янець-Подільський, а 14 липня Червоні армії українського фронту вийшли на рубежі річок Стир, Іква і Збруч, які після кількох впертих боїв вони перейшли. На початку серпня їхнім найближчим завдан-



Кінна армія на одній з зупинок підчас переходу на польський фронт

ням було вже захопити Східну Галичину та її найважливіший політичний центр м. Львів. На це місто від Буска наступала 1-ша кінна армія. 14-та армія йшла вздовж берегу Дніпра, намагаючись охопити Львівський вузол з півдня, 12-та армія посувалася в напрямку на Холм і вона була ланкою, що зв'язувала червоні армії Українського й Білоруського фронтів. Ці останні з половини серпня 1920 року вийшли вже на р. Вислу й збиралися переходити її, загрожуючи самій столиці Польської держави — Варшаві. На допомогу їм від м. Львова, не встигнувши взяти його, 19 серпня 1920 року повинна була вирушити перша кінна армія. Але вона спізнилася. Ворог встиг перегрупуватися, зібрав нові

сили й примусив армії Західного фронту в кінці серпня 1920 року відійти на лінію р. Немаґя.

Невдача цих армій відбилась і на становищі українського театру. Забезпечивши себе у Варшавському напрямку, ворог перекинув військо на Україну. Його опір у Східній Галичині став упертіший і одночасно значні його сили почали натискати на 12-ту червону армію на Ковельському напрямку, примушуючи її поступовно віддавати територію, що вона її захопила. Відхід 12-ої армії тяг за собою і правий фланг 14-ої армії зі Східної Галичини. 1-ша кінна армія, знесилена попередніми боями, на цей раз не змогла стримати ворога, до того ж їй готувалося тоді перевести на Кримський фронт, щоб зліквідувати там швидше авантуру барона Врангеля. Через це вересень і половина жовтня, до кінця польської кампанії на Україні проходили під знаком поступовного відходу наших армій з меж західної Волини й східної Галичини. 12 жовтня 1920 р. між Радреспубліками і Польщею підписано замирення, за яким між ними встановлювалося державний кордон, приблизно, такий самий, який є нині. За умовами замирення Польща відмовилася підтримувати петлюрівські збройні сили. Останні в момент підписання замирення спинилися між польською і радянською лініями фронту. Останньою операцією червоних армій на Правобережній Україні 1920 року була саме ліквідація цих сил, що її проводили протягом листопаду 1920 року.

Зміст військової боротьби 1920 року на Україні не обмежувався війною з Польщею. Ми вже говорили, що рештки збройних сил Півдня Росії в кінці зими 1919-1920 р. р. заховалися в Криму, затримуючи просування незначних частин червоної армії, що переслідували їх на кримському межимор'ї. Вони скористалися з виграшу часу, що його дали їм клопоти англійського уряду перед радянським урядом про підходящі для них умови капітуляції, зміцнилися й організувалися.

Радянський уряд не міг одразу зліквідувати їх, бо примушений був всі свої сили й увагу звернути

на польський фронт. Тим-то проти армії генерала Врангеля в Криму залишили спочатку тільки слабу 13-ту армію, що мала в своєму складі не більше 12.500 багнетів і шабель. Генералові ж Врангелеві пощастило збільшити свої сили до 24.000 багнетів і шабель. Скористувавшись з цієї чисельної переваги і з того, що всю свою увагу радянське командування звернуло на організацію контр-маневру на Правобережній Україні, Врангель у червні 1920 р. висадив десанти на Озівському узбережжі в районі Генічеська, а 7 червня з Кримського межимор'я в наступ на континент перейшла решта частин армії Врангеля. Після багатьох впертих боїв, що з них деякі були успішні для 13-ої армії, остання примушена була 12 червня звільнити північну Таврію і встановила фронт на правому березі Дніпра від Херсона до Нікополя включно. Звідси її фронт ішов у загальному напрямку на м. Оріхів, проходячи на південь від нього, на Пологи, звертаючи звідси на Верхній Токмак, Нельгівку й біля Ногайська упирався в Озівське море. Отже, армія Врангеля в Північній Таврії опинилася в півкільці радянського війська.

Дальші заходи радянського командування було спрямовано на те, щоб ущільнити це кільце. Хоч як важко було червоному командуванню у дні найрішучіших операцій проти поляків витратити свої сили ще й на зміцнення Кримського фронту, воно досягло цього й в кінці червня зуміло довести сили 13-ої армії до 41.000 багнетів і шабель. Тоді 13-та армія перейшла в наступ групою піхоти просто на південь з району м. Олександрівська і кінною групою Жлоби з району Пологи—Царекостянтинівка в загальному напрямку на Мелітопіль. Операція кінноти Жлоби почалася 29 червня, спочатку вона розвивалася успішно, але ворогові пощастило, затримавши фронтальний наступ Олександрівської групи червоних, усіма вільними силами навалитися на групу Жлоби й стиснути її з флангів; у цій операції йому дуже допомогли літаки, що з ними ще мало була знайома червона кіннота. Отже, до

5 липня ворогові пощастило зліквідувати першу спробу 13-ої армії наступати.

Дальші операції Врангеля були у спробах низкою коротких вдарів розширити свій плацдарм у Північній Таврії. З липня місяця 1920 року він головну увагу звернув на Дін і Кубань. Відряджуючи туди свої десанти, він мав намір організувати повстанський рух на Дону й Кубані проти радянської влади. Разом із тим він намагався зруйнувати червоний фронт у північній Таврії і на Україні, провадячи переговори з повстанськими й бандитськими отаманами. Всі ці спроби скінчилися нещасливо. Населення України й козацтво Дону та Кубани поставилися до врангелівців або байдуже, або вороже.

Тимчасом, сприятливий хід кампанії на польському фронті дав змогу радянському командуванню ще більше зміцнити 13-ту армію. На нижньому Дніпрі в районі Каховки було утворено вдарну групу зі складу війська 13-ої армії. Їй дали завдання перейти через Дніпро в районі Каховки й вдарити в загальному напрямку на Перекоп, щоб відрізати головні сили Врангеля від Криму. Переправа в районі Каховки відбулася щасливо і вночі з 6 на 7 серпня вдарна група почала тиснути на ворога. Використовуючи свій переважний стан що до кінноти, яка давала йому змогу легко робити перегруповання, Врангель хутко зібрав свої кінні маси, перегрупував піхоту й зустрічним вдаром відкинув ударну групу 13-ої армії за Дніпро. Проте, Кахівка й плацдарм на лівому березі Дніпра спереду її залишилися в руках червоного війська, що було великим стратегічним успіхом. Кахівка від Перекопського межимор'я віддалена лише на 80 клм., отже, тилові комунікаційні лінії ворога ввесь час були під загрозою флангового вдару червоних з боку Каховки.

Кількаразові спроби Врангеля вибити червоних з Кахівського плацдарму скінчилися для нього нещасливо, але так само нещаслива була й спроба Кахівської групи червоного війська знов перейти в наступ на Перекоп, що її зробили в кінці серпня 1920 р. Врангель спинив її наступ і сам, атакувавши

її 1 вересня, примусив відійти у вихідний стан. Потім Врангель повернув проти Олександрівської групи червоних, відкинув її на північ, і захопив м.м. Олександрівськ і Оріхов, а 29 вересня йому пощастило навіть захопити важливу вузлову залізничну станцію — Синельниково. Але незабаром він залишив її, скорочуючи свій фронт і зосереджуючи свої сили, щоб зробити вдар на Донську область. Тут у зустрічних боях 13 армія затримала його і, переслідуючи до 9 жовтня 1920 р. частина її сил вийшла на лінію Гуляй-Поле, Розівка, Бердянськ.

Тимчасом переговори про замирення з Польщею вже закінчувалися й міцна допомога, в першу чергу, 1-ша кінна армія, йшли з польського на врангелівський фронт. Зважаючи підхід цієї допомоги і зазнавши невдач у своїх спробах викликати повстання на Дону й на Кубані, Врангель вирішив перекинути свої сили на Правобережну Україну, де він сподівався знайти для себе підходящу базу. Після впертих боїв на Нижньому Дніпрі ворог перейшов 8 жовтня через нього вище Каховки й захопив було м. м. Нікопіль і Олександрівськ. Але, вже 11 жовтня радянське військо натиснуло на фланги групи білих, що перейшла через Дніпро, і примусила її хутко відійти назад. Успіхові цієї операції в значній мірі сприяв тиск червоних з району Гуляй-Поле в напрямку на Олександрівськ.

Погоджене маневрування частин Червоної армії на врангелівському фронті, що дало такі рішучі результати, було першим наслідком того, що операціями червоного війська проти Врангеля почав командувати тов. М. В. Фрунзе.¹⁾

Кінець Дніпровської операції ворога майже збігся з прибуттям частин, що йшли на допомогу з польського фронту на Південний фронт. Тепер відношення сил обох сторін було таке: радянське військо в складі 4, 6, 13 і 1 і 2 (кол. кінний корпус Жлоби) кінних армій мало 133.000 бойців з 500

¹⁾ Тов. Фрунзе М. В. прийняв командування цим військом, що увійшло до складу Південного фронту, 20 вересня 1920 року.

гарматами, 17 панцерними потягами, 31 панцерником і 29 літаками проти 37.220 багнетів і шабель з 213 гарматами (крім того, 6 панцерних потягів, 18 панцерників і 8 авіаційних загонів), 1-ої й 2-ої армій Врангеля. Отже, червоне військо майже вчетверо мало більше живої сили й майже вдвоє більше артилерії.

Розташування червоних було дуже вигідне, бо воно охоплювало сили ворога. Правильну оцінку



Фрунзе, Будьонний, Ворошілов

переваг такого стану й було покладено в основу дальшого плану тов. Фрунзе. Він вирішив концентричним наступом скути сили ворога на фронті і міцним вдаром 6-ої червоної і 1-ої кінної армій від Каховки на Перекоп перетяти шляхи ворогові до Криму, оточити його в Північній Таврії і знищити. Операцію почали 28 жовтня 1920 р. 29 жовтня 6-та армія вже захопила м. Перекоп, але на вузькому перекопському межимор'ї її затримав ворог 1-ша кінна армія глибоко врзалася у тил ворога в районі Агаймана - Серагоз. Але наступ інших

армій затримався і це дало змогу Врангелєві хутко стягти всі свої сили до району, що його захопила 1-ша кінна армія, і після впертих боїв 30 - 31 жовтня прорватися через фронт. Протягом 1-го і 2-го листопада головні сили Врангеля втекли до Криму через Чангарське межимор'я, залишивши в руках переможців 100 гармат, 7 панцерних потягів і понад 20.000 полонених.

Незабаром було зліквідовано рештки армій Врангеля, проте, це вже відбувалося поза межами України, а тому опис того не входить в рамки цього нарису.

VII

Відразу може здаватися, принаймні, дивним, що поляки, починаючи наступ, на весні 1920 року не гидували спілкою з таким скандальним героєм політичної авантури, яким був Петлюра. Не можна думати, що польський генеральний штаб справді покладав надії на допомогу, так званої, „регулярної армії“, так званої „Української Народньої Республіки“. Безперечно, що спілка поляків з Петлюрою була розрахована на вплив петлюрівського уряду серед українського населення, инакше кажучи, на повстанський рух.

Петлюра за часів свого перебування на Україні за радвлади встиг вкрити значну частину Правобережжя мережою своєї агентури й дрібними загонами зі складу армії УНР, що осіли в різних районах (переважно поблизу залізничних вузлів). Після розгрому Денікіна Червона армія відсовує загін Петлюри у південно-західний куток України. Затримавшись у районі Кам'янця - Подільського, Петлюра підтримує звязок з провідними повстанськими організаціями, готуючи їх до виступу після сигналу закордонного петлюрівського командування. Повстання повинно було початися в момент переходу решток петлюрівської „регулярної армії“ через кордон радянської країни.

Справді, на весні 1920 р. польська армія в спілці з Петлюрою переходить в енергійний наступ, примушуючи відійти наше військо. Одночасно в нашому

запіллі починає діяти повстанська армія на чолі з Тютюнником. Банди Тютюнника захоплюють на деякий час м. м. Ананьїв і Балту, позбавляючи нашу 14 армію, що діє в напрямку Вінниці, можливості використовувати найважливішу магістраль Жмеринка — Одеса і Бірзула — Знаменка. В своїй діяльності повстанці цілком підлягають директивам Петлюри. Погоджена діяльність польсько-петлюрівських сил і повстанців у нашому запіллі загрожують оточенням лівому флангові нашого фронту.

В зв'язку з літнім успіхом Червоної армії петлюрівський рух на Правобережжі тимчасово завмирає. В серпні починається наша невдача під Варшавою. Одночасно діяльність повстанців знов побільшується, особливо розвиваючись у кінці серпня; Київська і Кременчуцька губ.¹⁾ тоді кипіли, як смола в казані.

В кінці вересня 1920 р. на Київщині одночасно спалахнули два повстання. Одне в північній частині Звенигородського повіту, друге у східній Білоцерківського. Обидва повстання почалися на ґрунті ніби мобілізації і радянської продовольчої політики. В обох повстаннях ядром повстанських загонів були в нашому запіллі рештки петлюрівської армії. Повстання в Звенигородському повіті набрало особливо великих розмірів, де сили повстанців досягли досить великої цифри — 4.000 чол. Із Звенигородського повіту повстання перекинулося до Київського повіту й до східньої частини Таращанського, виявляючи нестримний нахил поширюватися. Третє велике повстання вибухло в кінці серпня в Київському повіті в районі м. м. Германівка, Трипілля і Кагарлик. В центрі його також були банди — рештки регулярної петлюрівської армії.

Крім цих трьох великих повстань, порівнюючи невеликі селянські виступи відбулися у Василівському районі (с. Барахти), де причиною була антирадянська агітація (повстанцями керувала банда) і в Ставинській волості, Київського повіту, де бандитські отамани робили спробу почати формування

¹⁾ Ми виходимо з адміністративного поділу України, що існував 1920-1921 р.р. Р. Е. і Н. К.

четвертої Запорізької дивізії. В Радомиському повіті на Київщині енергійну діяльність розвиває повстанській комітет на чолі з Мордалевичем, який зформувався ще влітку. За незовсім перевіреними даними гроші на утримання комітету одержувалося зі штабу 3 польської армії.

В Канівському повіті утворюється й другий повстанком Київщини, що називає себе „Центральною повстанською радою“.

Отже, київський бандитизм набрав форми політично організованих виступів. На чолі всіх бандитських угруповань стояло здебільшого петлюрівське офіцерство. В Київському повіті діє Пономаренко, офіцер—петлюровець, у Білоцерківському—Сетенко колишній петлюрівський полковник, у Чорнобильському—Шепель, офіцер петлюровець, у Звенигородському—Гризло и Цвітковський, петлюрівські полковники, в Гуманському—Квятковський, колишній петлюрівський офіцер.

Антирадянський настрої заможної частини села, в наслідку нашої продполітики, підбурений ще агітацією політично організованого куркулівства, близькість контр-революційних закордонних центрів Петлюри й польського фронту, що матеріяльно й морально підтримували отаманів, нарешті— брак збройних сил у нас, ось ті причини, що сприяли широкому розвитку бандитизму. Декласований елемент і дезертири, що їх було багато на селі, відіграли чималу роль в розвитку повстанського руху.

Ще більших розмірів бандитизм набирає в Кременчуцькому повіті, в межах якого є два найважливіші залізничні вузли— Знаменка й Бобринська.

Повстання в Кременчуцькій і Київській губ., що ними керували петлюрівські офіцери, очевидно, мали одне спільне завдання— відрізати Червону армію від її тилу й полегшити полякам і петлюрівцям захоплення Правобережної України. Повстанці, головним чином, намагалися захоплювати важливі залізничні вузли (Знаменка, Бобринська, Долинська, П'ятихатка), до того ж, примушені піти з одного

району, повстанці здебільшого переходили до сусіднього, стараючись безупинно держати під ударом найважливіші залізничні ділянки. Вони справедливо гадали, що в разі поляки захоплять Київ, то такі вузли, як Знаменка й П'ятихатки набрали б для нас виняткового значіння. Втрата їх, у разі ворог розвинув би далі свої успіхи, призвела б до неминучої загибелі значної кількості матеріальної частини нашої армії.

Зв'язок петлюрівського повстанського руху з його закордонними штабами й польським командуванням встановлюється на основі документальних даних, які ми захопили в листопаді 1921 року, коли розгромили банду Тютюнника, що перейшла до нас через польський кордон (звичайно, не без відома польського командування).

„Генерал хорунжий“ Тютюнник у своєму наказі по повстанській армії за № 1 від 23-X-21 року, що його видано в м. Львові (Польща), повідомляє про те, що він, згідно з наказом головного отамана (Петлюри) прийняв на себе командування повстанською армією на Україні“. В § 5 цього наказу він наказує: „Всім командувачам групами на Україні, а через них і командувачам районами перейти з підлеглості головного отамана у його підлеглість через штаб повстанської армії“. Наказ від 27-X за № 2, що його видано в тому самому Львові, наказує начальникові українського бюро інформації при ІІ відділі польського штабу бути в безпосередній підлеглості начальника штаба повстанської армії.

Серед інших документів, що їх захоплено підчас розгрому банди Тютюнника, звертають на себе увагу накази, адресовані командувачеві 2 групою отаманові Орликові, командувачеві 3 групою отаманові Левченкові, і 4 групою — Брови. Наведу ту директиву, що її адресовано отаманові Левченкові: „Пан головний отаман наказав: до 1 серпня 1921 року закінчити всі приготування до загального повстання. На доручену вам групу покладається завдання: 1) остаточно знищити залізниці на лініях: а) Гомель-Бахмач, б) Ямпіль-Конотоп, в) Ворожба - Льгов.

2) захспити Полтаву; в разі буде змога, оточити її, головним чином, з боку Харкова й зробити наскок на Харків, щоб зруйнувати весь радянський центр на Україні. 3) Висадити в повітря залізничий міст біля Кремінчука, а в разі не буде змоги — локалізувати Кремінчуцький залізничий вузол. 4) Розірвати всякий звязок червоноармійських частин, як поміж себе, так і зі штабами Київської й Харківської військових округ. 5) Забезпечити свій власний звязок усіма способами й особливо для одночасного проголошення загального повстання у всьому районі нашої групи, використавши для цього радіотелефон, телеграф, підводи, залізниці, самокати, дзвони по всіх селах і запалюючи спеціальні маяки із смоли, або соломи на високих місцях. 6) Усі захоплені склепи й майно негайно брати під охорону й знищувати лише в крайніх випадках, в разі буде реальна загроза, що їх можуть захопити назад більшовики“.

В другому пункті цього самого наказу зазначено, що повстанський штаб з моменту початку повстання перебуватиме на Україні. Повідомлення отамана Левченка слід надсилати на адресу, що її йому передасть особисто пред'явник наказу. Після захоплення кожного району на отамана Левченка покладається обов'язок керувати формуванням сотень, куренів і бригад.

Звичайно, в цьому наказі не було ніякого змісту. Банду отамана Левченка було знищено ще в червні 1921 р. і отаман не міг думати не тільки про захоплення Харкова й Полтави, але навіть і про те, щоб розвинути будь-яку діяльність у своєму улюбленому Кобеляцькому повіті. Не більше підстав петлюрівське командування мало покласти і на отамана Брову, бо його забито ще задовго до початку авантури, що про неї ми говоримо.

Польський генеральний штаб помилився. Свої плани від побудував на прибільшеннях, що ні в якій мірі не відповідали дійсності, на повідомленнях про настрої українського селянства, що йшли від петлюрівських отаманів і агентів контр-розвідки, які

набивали собі ціну перед польським командуванням. Але план Польщі був простий і привабливий. Тютюнник захоплює Київ, формує уряд, декларує незалежність України від Радянського Союзу, складає політичну й військову спілку з Польщею і... надає законного права польському військові, як спільникам, вступити на українську територію. Польське командування було в такій мірі впевнене в реальності свого плану, побудованого на зовсім фантастичній оцінці умов, що Тютюнник (чи не в обозі другого розряду) віз із собою готовий кабінет міністрів. Але, події розгорнулися инакше. На авантуру Тютюнника зовсім не відгукнулося селянство. Навпаки, селянство, розчарувавшись до цього часу в петлюрівщині та її гаслах, активно підтримало радянське військо, інформуючи його про пересування загонів Тютюнника, заганяючи у ліс коней і т. инш. Тютюнника підтримали лише куркулівські верхи села та невеликий шар української інтелігенції, та й то не досить активно. Похід Тютюнника дуже хутко закінчився цілковитим розгромом його загонів. На польську територію повернулися лише мізерні рештки експедиції на чолі з самим Тютюнником.

Пригоди ген. хорунжого Тютюнника були останнім яскравим епізодом в історії петлюрівської повстанської діяльності. До кінця 1921 року вона хутко занепадає, втрачає останні свої селянські резерви. Розпорошившись у наслідку нашого військового й політичного впливу на дрібні банди, що втрачають усяку базу на селі, петлюрівська отаманщина поступовно вироджується в чисто карні банди, або шпигунські організації польської контр-розвідки.

VIII

Трохи инакше відбувається повстанський рух на Лівобережній Україні. Історія повстанського руху на Лівобережній Україні це історія Махновщини. Окремі бандитські загони, що періодично з'явилися в Катеринославській, Донецькій, Харківській і південно-східній частині Полтавської губернь, є ні що инше, як рештки повстанської армії Махна, її упроформи

й місцеві бази. Їхня діяльність безпосередньо залежала від основного ядра махновського руху, так званої, повстанської армії. Порівнюючи невеликі петлюрівські загони, що діяли у східній частині Київської, Чернігівської, частково Полтавської губернь, відіграли в політбандитизмі Лівобережжя другорядну роль; до цих загонів у повній мірі належить та характеристика, що ми її дали всьому петлюрівському жовто-блакитному повстанському русі.

Махно бореться проти радянської влади під прапором анархії. Ось повне його політичне гасло — вільні ради без комуністів. Вільні ради протиставляється класовим радам, що завданням їх є підтримувати пролетарську диктатуру проти всякої, а, значить, і куркулівської буржуазії. Виступаючи на словах як оборонець усього селянства, Махно на ділі був ідеологом куркулівського села, що вимагає незалежності від державного цілого, що не бажає влади поміщиків, але одночасно ненавидить пролетарсько-бідняцьку владу, намагаючись забезпечити собі право на експлоатацію середняцьких і бідняцьких шарів селянства. Ідеологи махновського повстанського руху характеризують його, як самостійну лінію селянства у боротьбі білих з червоними, як середню лінію між буржуазією і пролетаріатом. Серед махновців популярне гасло: „Бий червоних, поки порозумнішають, бий білих поки почервоніють“. Але така доля дрібної буржуазії: всяку спробу її вести самостійну лінію в революції роковано на невдачу. Прагнення до самостійної політики викликає тільки хитання між пролетаріатом і буржуазією. призводить до того, що сьогодні дрібна буржуазія допомагає революції, а завтра служить контр-революції.

Виступаючи 1918 р. проти окупантів, нападаючи 1919 року в тилу Денікіна, руйнуючи нормальне постачання денікінського фронту, — Махно був нашим спільником. Виступивши на весні 1919 року проти нас, він зробився об'єктивно спільником Денікіна. Він одчиняє добрармії двері до Донбасу й далі

на Україну. У 1920 році, за періоду напруженої боротьби з Врангелем, діючи в'язі Червоної Армії, що була знесилена боротьбою, Махно, прикриваючись своїми радикальними гаслами про третю революцію, фактично допомагає Врангелеві, бо утворює шлях поміщикам і буржуазній диктатурі.

На початку 1920 р. Червона армія, що гнала рештки добровільців, які відступали в Кримському напрямку, вступила на територію Катеринославщини, де тоді в тилу Денікіна оперував Махно. Реввійськрада 14 армії, що її частини наблизилися до загонів Махна, запропонувала останньому від імені радянського уряду виступити на польський фронт у районі Ковеля. 8 січня цей наказ було передано Махнові. Махно відмовився його виконати. 22 січня в Гуляй-Полі відбулося побачення представників радянського війська з представниками штаба повстанської армії. Загонам Махна було запропоновано або роззброїтися, або виступити на фронт. Махно відмовився виконати ці пропозиції. Переговори було зірвано.

Тоді, коли Червона армія в першій половині 1920 року ліквідувала рештки денікінщини на Кубані й боролася на підходах до Криму, Махно оперував переважно в Гуляй-Польському районі, де не було нашого війська, й особливої активності не виявляв. Тут вплинула й ціла низка об'єктивних, незалежних од нього умов: втома його партизанів, бажання їх скористуватися з перепочинку й попрацювати в своєму господарстві — зробити весняний засів й т. інш. Активну діяльність поза межами Гуляй-Польського району Махно відновив лише в червні 1920 року, коли Врангель, прорвавшись через Кримське межмор'я, захопив Північну Таврію і підійшов до Бердянська й Олександрівська, цеб-то щільно наблизився до основної бази Махна.

В зв'язку з успіхами Врангеля, червоне командування примушене було оголосити свій тил і дати фронтові свої останні резерви. В тилу залишилися лише загони ВОХР і ВНУС, малозабезпечені, недостатньо озброєні ще менше вимуштрувані. Махно скористу-

вався з усього цього і протягом літа зробив кілька рейдів на Лівобережній Україні. Його загони кількарарово відвідували південну частину Харківщини й Полтавщини, висаджуючи в повітря мости, стаючи на перешкоді, таким чином, справі постачання Врангелівського фронту. В якій мірі тоді наш тил було знесилено й дезорганізовано діяльністю Махна, можна бачити з таких прикладів, як часте захоплення махновцями навіть окремих повітових центрів (напр.



Жертви Махна 1920 року

12 липня Махно захопив місто Зеньків, 17 липня— Миргород). Фронт потребував поповнень, впертої і планової роботи всього апарату в справі постачання фронту продовольчих продуктів й людських резервів. Махно руйнував цю роботу, дезорганізуючи радянський апарат, паралізуючи його в найважливіших районах радянського тилу.

Врангель вважав цю діяльність за безпосередню допомогу білому рухові й кілька разів протягом літа 1920 р. робив спроби оформити з Махном

політичну спілку. Він пропонував Махнові ранг генерал-майора й низку пільг махновцям. Але на одверту спілку з білим рухом, що захищає інтереси поміщиків, Махно не міг іти, не розриваючи з селянством, що було його основною базою. Махно публічно розстрілює агентів Врангеля і... далі робить рейди в тилах Червоної армії за-ради третьої революції. Одвертіше допомагають Врангелеві деякі з отаманів Махна, за допомогою яких Врангель організує на захопленій ним території повстанські загони проти Червоної армії (наприклад, загін Володуна,— командира корпусу у Махна за часів боротьби з Денікіним). Махновщина за цього періоду по суті була безпосереднім спільником Врангеля.

Велику роль в успіхах Махна відіграли й хиби нашого апарату на місцях. Ось які матеріали дало, наприклад, обслідування Маріюпільського повіту— одного з районів, що найбільше підпав під вплив Махна, яке перевів у червні 1920 року ЦК більшовиків України:

„В повіті немає роботи в справі зміцнення на селі радянської влади; волосні й сільські виконкоми утворювалося без контролю партії, склад їх досить сумнівний; члени деяких виконкомів — махновці; зв'язок міста з селом має випадковий характер; політроботу на селі майже не провадиться; відомості з фронту село одержує у сумбурній формі, газети— тільки випадково; кампанія за добровільний вступ до Червоної армії взагалі не поширювалася на село. Значіння радянської влади селянам пояснюють тільки мішочники; комосередків є лише 8 на весь повіт“...

В таких умовах махновським агентам легко було провадити агітаційну роботу, провокувати селянство повідомленнями про анекдотичні комдекрети й т. інш. Близькість фронту так само важким тягарем лягала на селянство. Село в умовах неорганізованості радянського й партійного апарату й далі фактично жило так само, як за часів передреволюційних. Сільська біднота, що її тероризували глитаї, що її ніхто не організував, не була підготована

до активної допомоги радянській владі. Такий фон, на якому росла махновщина 1920 року.

На початку жовтня 1920 року, коли боротьба з Врангелем особливо загострилась, Махно починає переговори з командуванням Червоної армії про спільну діяльність проти Врангеля. Це залежало від того, що махновські загони під впливом нашої агітації де-далі більше почали усвідомлювати ту зрадницьку роль, яку вони відігравали у боротьбі між Радянською владою і поміщицько-генеральською контр-революцією. Пропозиції Махна про спільну з нами боротьбу проти Врангеля було прийнято. Один з його загонів під командою Каретнікова, разом з переможною Червоною армією, вступив до Криму, переслідуючи Врангеля. А сам Махно з головними своїми силами залишився в Гуляй-Польському районі, розвиваючи шалену агітацію проти Радянської влади, організуючи під своїм чорним прапором „скривдженого“ революцією куркуля й одверте загрожує новою громадянською війною. Скористувавшись з амнесії, що її було одержано за угодою з Радвладою про спільну діяльність проти білих, махновські агенти провадили свої формування і по інших районах Лівобережжя (зокрема в Кобеляцькому, Павлоградському й Полтавському районах). По містах, наприклад, у Харкові, де тоді гостро відчувалося наслідки післявійськової руїни— брак палива, продуктів і т. инш. махновці вкупі з анархістами, що легалізувалися під їхнім прапором; провадили демагогічну агітацію проти радянської влади. По всій Україні широкою хвилею розливалися махновські грабіжництва. Махновці вбивали продовольчих агентів, перешкоджали переводити продрозверстку на селі, збільшуючи таким чином голод і погіршуючи стан у містах і в армії. Вважаючись за спільника Червоної армії у боротьбі з Врангелем—Махно не перешкоджає білим загонам робити наскоки навіть на обози й склади наших фронтових частин. Отже, угоду між махновцями й Радвладою було зірвано. Умови моменту вимагали рішучих заходів проти махновців і Радянська

влада вжила їх. 25 листопада командувач Південним фронтом тов. Фрунзе дає наказ махновським загонам переформуватися в бригади Червоної армії і на загальних підставах зо всіма частинами приєднатися до її лав. Але дисципліна і весь лад Червоної армії не припали до вподоби зайди-голови куркулівському проводиреві. Махно відповідає на цей наказ одвертим виступом проти радянської влади.

Червона армія, що не відпочинула ще після боротьби з Врангелем, примушена знов виступити проти вчорашнього лукавого спільника.

За першого періоду після розходження головні сили Махна групуються в Гуляй-Польському районі; сюди ж прибуває після боїв з нашими частинами загін Каретнікова, що вирвався з Криму. План червоного командування є в тому, щоб концентричною діяльністю червоного війська, оточуючи Гуляй-Польський район, притиснути головні сили Махна до Чорного моря і знищити. Не вважаючи на значну чисельну перевагу, що була на нашому боці, цей план не здійснився. В кінці грудня Махно вирвався з кільця червоного війська й, провадячи бої із зустрічними частинами Червоної армії (зокрема в Лисаветградському районі були нещасливі для нього бої з частинами 1-ої кінної армії), іде на Правобережжя, до району, що відомий йому ще за часів його діяльності там 1919 року; відти. перейшовши в район Черкас через Дніпро, він іде через Полтавську губерню і, шукаючи нових баз, поспідовно проходить через Курську й Воронізьку губерні.

В першій половині лютого 1921 р. Махно знов вертається на Україну (Старобільський район), де його весь час переслідують наші частини. Не вважаючи на заходи, що їх вживало червоне командування йому знов пощастило прорватися до Гуляй-Польського району, що є його основною базою. Загін Махна за цього періоду не тільки не збільшився, але значно зменшився. Це вже не грізна повстанська армія, що має 3 стрілецькі і 2 кавалерійські полки, що досягала іноді від 5 до 10.000

чоловіка, оперувала 1920 року в районі Гуляй-Поля і робила наскоки на інші райони Лівобережної України. Поки Махно був відсутній, змінився і самий Гуляй-Пільський район. Тут було виконано величезну партійну роботу. Почалася організація справжніх рад з представників бідноти й середняцтва, почався процес політичного розшарування селянства.

На початку березня Махно тимчасово припиняє свою активну діяльність. Це залежало почасти від того, що наближалася засівна компанія, а також від того, що треба було перепочинуть і зміцнитися (хоча б і в підпіллі) в Гуляй-Пільському районі, що починав виходити з-під махновського впливу.

В травні 1921 року Махно, поділившись на кілька загонів, знов відновлює активну діяльність. Він робить кілька зухвалих рейдів по південній частині Харківщини й Полтавщини. В зв'язку з голодом, що насувався на півдні України, врожайні Полтавщина й Харківщина повинні були стати продовольчою базою не тільки для України, але в значній частині для Півночі. Махно своїми рейдами періодично руйнує роботу радянського апарату, зокрема збір продрозверстки.

28 червня Махно зазнав першої серйозної поразки в районі Недригайли—Ромен... Бій біля Хорунжівки 30 червня (на північ від Недригайлова) примушує його, розпорошившись, панічно тікати. Махно тікає з Полтавщини, щоб більше ніколи туди не повернутися. Дальша історія Махна є історія розпаду, перетворення його „армії“ в мізерну банду, що має кілька десятків чоловіка, що її безупинно переслідують, що не знаходить притулку й підтримки у селянства, яке розчарувалося в махновщині. Навіть глитає обтяжує одчайдушний батько, що багато обіцяє і нічого не дає. Кінець-кінцем, утримання Махна, видатки на громадянську війну, що до них призводить діяльність Махна, для куркуля тяжчі, ніж повинності, які покладає на нього Радянська влада. В липні й серпні Махно робить

свій останній рейд через Гуляй Поле до Північно-Кавказького краю, знов іде на Вороніжчину і вертається на Україну, ще більш знесилений, даремно шукаючи нових баз.

28 серпня біля села Подойщини Махно із загоном, що має 50-60 чоловіка, переходить Румунський кордон.

Горластий проводир сільської дрібної буржуазії і міщочників, проповідник третьої революції, що виправдує свою боротьбу проти рад поправлінням більшовиків, шукає притулку й захисту по той бік Дністра в царстві румунської олігархії. Така доля ідеолога дрібної буржуазії.

Чому 1921 рік став роком політичної і військової поразки петлюрівщини й махновщини?

Насамперед, правильна національна політика нашої партії і Радянської влади, що її послідовно здійснювалося на Україні позбавила петлюрівських проводирів можливості провадити демагогічну агітацію на національному ґрунті. Далі, зміцнення радянської влади на селі, зміцнення там впливу нашої партії (чого не було досягнуто 1919 року через короткочастність існування Радянської влади на Україні), також дало свої наслідки. На селі відбувався процес соціального й політичного розшарування. Незаможний селянин скидував з себе тягар куркулівської експлоатації та ідеологічного його впливу. будував свої комітети, провадив рішучу боротьбу за радянізацію села. Від прихованого опору бандитсько-куркулівському розгулові, незаможник переходив до одвертої війни з куркулем. Незаможний селянин не тільки активно бере участь в утворенні органів Радянської влади на селі, не тільки працює в справі розкуркулювання, але й організує свої загони для збройної боротьби з куркулівським бандитизмом. Село під захистом багнетів і вил незаможницьких загонів перетворюється у безперервний ворожий фронт для петлюрівської глитайні. Нова економічна політика, зміцнюючи спілку пролетаріату з селянством, остаточно вибиває ґрунт з-під ніг куркулівського повстанського руху.

Наприкінці ми в загальних рисах розглянемо наші методи боротьби з антирадянською повстанською діяльністю, простежимо використання їх на українському досвіді, як найяскравішому.

1919 р. боротьба з повстанцями на Україні не дала відповідних наслідків.

Денікінові пощастило надзвичайно хутко захопити Україну не тільки через слабкість нашої Червоної армії (що до цього, то й Денікін не дуже міг пишатися своїми збройними силами), але в значній мірі через те, що Україна тоді вся кипіла повстанням. Наші спроби придушити повстанський рух 1919 року не були щасливі так само, як не були успішними наші заходи в цьому напрямку й на початку 1920 р.

Які ж були хиби нашої боротьби за цього періоду?

Насамперед, ми неправильно підійшли до боротьби з повстанською діяльністю. Повстанський рух — це ні що інше, як безпосередня участь певних соціальних груп у збройній боротьбі, яку провадять поміж себе військові сили різних клас. Коли це так, то й підхід до класового повстанського руху повинен бути інший, ніж ті підходи, що їх практикували, наприклад, наполеонівське військо проти еспанського повстання (гверіляльєси) й німецьке військо 1870 р. проти французького повстання.

Проте, ми не зважували специфічність повстанської війни, боролися з повстанцями чисто карними методами, провадячи політику кругової поруки й відповідальності всього населення за антирадянські виступи частини села. Це зміцнювало вплив отаманів і провідирів повстанського руху, розлючуючи проти червоних усю масу населення.

Друге — це непідготованість наших частин до боротьби з партизанами-повстанцями. Найяскравіше це виявляється в історії нашої боротьби з Махном.

Коли, по скінченні Кримської кампанії постало питання про ліквідацію Махна, на боротьбу з ним червоне командування виділило мало не $\frac{2}{3}$ всіх сил, що брали участь у війні з Врангелем. Проте,

наслідки були наймізерніші. Махно, вирвавшись з нашого оточення, досить організований, зробив величезний рейд по всій Україні, заподіявши чимало шкоди Республіці й трудящим. Наші частини були невідготовані до цієї боротьби з ним. Партизанська війна потребувала іншої організації, інших метод керування, іншої підготовки війська, ніж війна з Врангелем і поляками. Методи, що виправдували себе в боротьбі з Врангелем, були громіздкі, надто важкі у боротьбі з Махном, в умовах „малої війни“, що калейдоскопічно хутко змінювалися. За першого періоду боротьби і з спритним, вивертким партизаном наші частини мали громіздкі тили, що обтяжували їх. Ми оперували повільно, тоді як на боці Махна були хуткість, вміння викручуватися, сміливість маневрів і рейдів. Тільки тяжкий досвід боротьби з Махном примусив Червону армію змінити характер і форми своєї діяльності, пристосуватися до специфічних умов.

Дальший негативний для нашого успіху момент— брак відповідної оцінки того своєрідного тилу, що його має кожний повстанський загін. Коли повстанський рух має за собою певні верстви населення, то, звичайно, не можна вважати, що по знищенні живої сили того чи іншого ядра яке є лише авангардом ворожих соціальних груп, закінчується всю справу. 1919 і 1920 року ми фактично знімали лише „бандитські вершки“. Тоді частенько траплялося, що командир, який урочисто повідомляв про розгром такої-он банди, на другий день сам зазнавав розгрому й роззброєння з боку цієї самої банди.

Четвертий момент, який ми вважаємо за потрібне відзначити— це непогодження діяльності радянського й військового апаратів. У боротьбі з ворожим нам повстанським рухом радянський апарат частенько стояв осторонь, а спроби зліквідувати діяльність повстанців самими військовими методами надавали цій боротьбі випадкового й неорганізованого характеру.

Зовсім іншу картину у боротьбі з антирадянським повстанським рухом ми спостерігаємо у другій половині 1920 року. Тут насамперед в основу нашої

боротьби покладається точний облік, точну оцінку класового характеру повстанського руху.

З правильної оцінки класового характеру повстанського руху впливає не тільки характер усієї політичної роботи, що її провадиться поруч військової роботи, але й наша карна політика. Караючи залізною рукою бандита білогвардійця з лав заможних клас, радянська влада ставиться инакше до повстанця з бідняцьких шарів, вважаючи його за жертву економічної залежності від заможних шарів села й нерозуміння своїх власних класових інтересів. Червону армію в цій боротьбі ми вважаємо не за силу, що йде завойовувати село, а за знаряддя, що допомагає сільській бідноті в її спробах визволитися з ярма глитая.

Боротьба з антирадянським повстанським рухом у другій половині 1919-20 р.р. набирає організованого характеру. Всю Україну поділяється за територіяльною ознакою на армійські, губерські й повітові тили. Останні иноді поділяється і на районні. На чолі тилів стояли територіяльні сталі штаби, на які покладалося повну відповідальність за ліквідацію бандитизму в підлеглих їм районах. Поки існував наш зовнішній фронт, в ролі цих штабів використовувалося губерські й повітові військові комісаріати, де коштом резерву командного складу утворювалося спеціальні оперативні й розвідувальні відділи. Територіяльні штаби, щільно зв'язані із своїми районами, мали змогу стежити за найменшою зміною обставин на селі, вивчати бази бандитизму й, що найголовніше, систематично й послідовно керувати самою боротьбою.

Особливу роль в справі ліквідації бандитизму відіграло виявлення його соціально-територіяльних „баз“, які встановлювалося після старанного вивчення всіх умов і використання в повній мірі наших агентурних засобів. Захоплюючи надійними гарнізонами ці бази, цеб-то ті залюднені пункти (або райони), де бандитські отамани брали людське поповнення і матеріальні ресурси (склади зброї і т. инш.), ми тим самим ставили активні кадри банд у стан

ворога, відрізаного від свого тилу. Після цього, здебільшого, для ліквідації основних кадрів було досить виділити відповідну силу летючих загонів, що діють партизанським способом.

Хоч хай як маневрує, хоч хай як рейдує спритний партизан, воля його діяльності не може бути безмежною. Він може розгорнути свої переваги тільки коли є такі дві умови — знання місцевости й підтримка населення. Поза цима умовами партизан перестає бути партизаном. Ось чому було цілком досить вибити Махна з районів йому відомих, що його колись підтримували, щоб хутко звести на нівець усю махновщину. Зіставляючи й вивчаючи окремі махновські рейди, нам пощастило виявити його улюблені маршрути й основні бази. Після цього боротьба з Махном була вже надзвичайно простою справою. Захоплюючи частинами Червоної армії його основні бази, радянізуючи їх, сполучаючи переслідування з висуванням зустрічних заслонів на шляхах імовірного руху Махна, Червона армія хутко й остаточно зліквідували махновщину.

Х

Післяслово

На боці наших білих і жовтоблакитних ворогів була культура владних клас, що утворювалася протягом десятиліть і століть, зокрема, військова культура; на боці їх була перевага військової техніки, активна підтримка міжнародньої контрреволюції. Наши вороги не знали голоду, не мали міст, що замерзали за браком палива, злиднів і нечуваної руїни; не зазнали усього того, чого зазнав тил червоної армії. Чому ж перемогли не вони?

„Здається, що споглядаєш здалека неможливе, неймовірне. Із жменьки відважних людей виростає в найнесприятливіших умовах серед боїв величезна армія... бере тисячі полонених, безліч трофеїв... і знов руїна, знов розвал, і знову воскресіння, знов з'єднання в міцну, щільну масу. І так — три рази — чотири рази“... — дивується Купрін у своєму перед-

ньому слові у білогвардійській книзі „Крестный путь во имя родины“, присвяченій баронові Врангелєві.

Так, лінії фронтів хитались то в один, то в другий бік. Ці хитання ліній фронтів відбивали вагання основних шарів селянства, вагання, що їх періодично переживали в громадянській війні селянські резерви пролетарської революції. Можна сказати, що історія громадянської війни в значній мірі є історія хитання селянських резервів на тих чи інших ділянках наших численних фронтів. Наш успіх пояснюється тим (і, мабуть, це одна з основних причин наших військових перемог), що селянин, випробувавши на собі владу Петлюри, Врангеля, Денікіна й Махна, кінець-кінцем, після різних сумнівів, робив рішучий, раз назавжди усвідомлений висновок, що немає в нього іншого виходу, як у спілці з пролетаріатом, під прапором радянської влади — проти поміщицько — капіталістичної контрреволюції. Забезпечити міцну політичну спілку пролетаріату з селянством, це значить забезпечити основні умови для наших перемог.

Ми перемогли, бо зуміли в громадянській війні досягти повної взаємної підтримки фронту й тилу. „Все для фронту!“ „Все проти Врангеля! Все проти Денікіна!“ Ці гасла, ця своєрідна вдарність характеризувала зв'язок фронту з тилом за часів громадянської війни. Червона армія зазнала багато лиха. Але вона була міцна свідомістю, що те саме терпить, разом з нею вся країна Жовтневої революції, яку вона захищає, вбога, пограбована волею тих, проти кого бореться армія. Слабістю наших ворогів були ті непримиренні суперечності, що роздирали і роз'єднували їхній фронт і тил¹⁾). Мати здат-

¹⁾ Ось як характеризує Денікінське запілля білий журналіст Г. Раковський в книзі „В стане белых“, стор. 9.

„Армія безупинно йшла на північ. Здавалося, що всю роботу Особливої Наради й ставки слід було спрямувати на організацію запілля, на те, щоб утворити міцний фундамент у народніх низах. На ділі було інакше. Ніби чиясь уміла рука (дехто говорив, що це рука німецька, інші — більшовицька, треті — самообплъовували себе) керувала організацією тилу і старалася робити все можливе, щоб дискредитувати боротьбу з більшовиками. В заплілі панувала нестримна вакханалія наживи та кар'єризму, влаштовували свої оргії спекулянти, грабували й продавали все, що можна. Досить зазначити, що англійці примушені були особи-

ність встановити нерозривний зв'язок фронту з усією країною, що є тилом сучасної війни — ось один з основних висновків з досвіду громадянської війни.

Ми перемогли, бо червоноармієць знав і розумів класові цілі, за які боролася Червона армія. Це робило його стійким в тяжких умовах і рішучим у боях. Брак цієї свідомости в салдатських масах наших ворогів, неминуче призводив до розвалу і деморалізації білих армій, коли вони зустрічалися з нами. Зберегти класову свідомість нашої армії, працювати над цим, не забуваючи про неї в мирних умовах — от ще один з найважливіших висновків з досвіду громадянської війни.

Ми перемогли, бо ми мали героїчну робітничу класу, що в найтяжчі дні давала фронтові своїх кращих синів, що організувала своєю волею фронт, коли його розхитували військові невдачі. Наш робітник умів не тільки стояти біля варстату, не залишаючи його в тяжких умовах голоду й холоду, але він умів і фізично боронити свою країну, він умів бути героїчним салдатом революції.

Ми перемогли, бо нами керувала славетна, випробована в класових боях партія Леніна, партія більшовиків. В тяжкі дні великих іспитів і невдач

сто розвозити умундирування до військових частин, щоб його не розкрали й не розпродали по дорозі. Поруч диких нестримних божевільних грат друга частина населення стогнала під тягарем дорожнечі й різноманітних криз. Найбагатішому хлібному півднєві іноді гостро бракувало хліба. Маючи в своєму розпорядженні вугляний район світового значіння, величезні запаси нафти — не могли налагодити за браком палива транспорт, промисловість. Жахливий особовий склад адміністрації на місцях зводив на нівець всі бучні слова про законність, порядок і т. інш. Колишні земські начальники, колишні пристави, покидьки царського уряду, маючи уповноваження, прибували, як маленькі царки на місця і „годувалися“ самі, стараючись підгодувати виснажених землевласників, що хутко реставрувалися, що намагалися за допомогою місцевої адміністрації і державної сторожі відшкодувати втрати, які вони мали й не мали, помститися селянам з усією злобою, що розгорілася підчас перебування у вигнанні.

Поруч адміністративних ексцесів цьому сприяв нестримний грабницький розгул, що ним були захоплені військові частини підчас свого переможного просування на північ. Грабунки зробилися системою. На них до останнього часу ніхто не звертав уваги. Грабували салдати, грабували офіцери, грабували багато хто з генералів, що одержали, завдяки послугам „вілважної“ преси навіть репутацію народніх проводирів і героїв. Приїздили потім у тил, дико бешкетували там, кидаючи мільйони, а потім знову йшли на фронт, куди їх штовхали не стільки ідейні міркування, скільки жадоба наживи“.

вона вмiла об'єднувати в однодушному поривi, в прагненнi до однiєї мети фронт i тил. Сама партiя жила тодi по похiдному. Її члени, що сьогоднi мирно працюють бiля варстату на виробництвi, або в державнiй установi, на перший заклик партiї i країнi перетворювалися в передовi загони червоноармiйцiв, що зi зброєю в руках захищають країнi рад, впливають своїм прикладом на стомлених i вiдсталих, цементують армiю своїм надхненням i класовою свiдомiстю. Забезпечити цю бойову готовнiсть i бойову єднiсть лав нашої партiї, значить, забезпечити наші успiхи i в майбутнiх боях з буржуазною контрреволюцiєю. Це також висновок з досвiду громадянської вiйни.

Ми перемогли, бо нас у боротьбi проти нашої i мiжнародної контр-революцiї пiдтримала мiжнародня робiтнича класа. Це вона прихованим саботажем i одвертими страйками перешкоджала французькiй, англiйськiй та иншiй буржуазiї широко розвинути допомогу нашiй бiлогвардiйщинi. Робiтники i селяни України нiколи не забудуть того, як замовкли грiзні гармати французьких броненосцiв 1919 року, коли почав говорити французький матрос Мартi. Забезпечити цю любов i увагу мiжнародної робiтничої класи до радянської країнi — неодмінна умова нашої перемоги в майбутнiх боях. Це також один з найважливиших висновкiв з досвiду громадянської вiйни. Той, хто захитує довр'я мiжнародного пролетарiату до радянської країнi, той, хто викликає в його лавах сумнiви що до характеру нашої революцiї i будiвництва, — той свiдомо або мимоволi допомагає ворогам Жовтневої революцiї.

Ми перемогли ще й тому, що ми мали свiй власний, народжений революцiєю командний склад що вiдзначався iнiцiативнiстю у боях, безмежною витривалiстю i самовiдданiстю справi пролетарської революцiї.

Ми перемогли, бо наш командний склад умiв умирати за свою країнi так, як нiколи i нiде в свiтi не вмирав жодний буржуазний офiцер за свою

буржуазну державу. Такого командного складу не було в наших ворогів. Ці властивості частенько поповнювали недостатню військово-технічну підготовку нашого командира. Підтримати в нашому командному складі й нині ці властивості, виховати їх у командира запасу, помножити ці властивості, на високу військово-технічну виучку — ось завдання, що стоїть перед нами.

Ми перемогли ще й тому, що нашим спільником були широкі степи України, які давали нам час од часу можливість маневрувати, можливість у випадку невдачі відійти й зібрати сили для нового вдару.

Проте, було б величезною помилкою будувати розрахунки нашої обороноздатності на цьому спільникові, покладати надії на територію, пасивність, що сполучена з цими надіями — це не наша доктрина, це доктрина 1812 року, доктрина розжирілого, важкого, одутлого російського поміщика. Ввесь розвиток військової техніки спрямовано на здолання просторів і територій. Простори залишаються нашим спільником лише в тому разі, коли класовий ворог, що вдирається до нашої країни, в кожному місті, в кожному селі, в кожному лісі і яру матиме організований опір народу радянської країни — це була наша сила в громадянській війні це також найважливіший досвід її.

Підготувати широкі народні маси до боротьби з ворогом, що нападає, — от завдання, що стоїть перед нами. Виконуючи це завдання, досвід радянського й антирадянського повстанського руху слід зважити в повній мірі.

Десяті роковини Жовтневої революції трудящі України зустрінули бадьорі й упевнені у своєму завтрішньому дні. Ми нині значно міцніші, ніж 1918-21 р. р. Зважити досвід громадянської війни, зважити його, зокрема, підготовуючи країну до оборони, це значить не повторити помилок, що ми їх зробили підчас минулих етапів боротьби; це значить розвинути й зміцнити чинники, що, кінець кінцем, забезпечили перемогу червоній зброї за героїчного періоду Жовтня.